

Михайло Грушевський
Історія України-Руси
Том VI. Житє економічне,
культурне, національне XIV-XVII
віків

I. Економічне житє: торгвля й
промисел міський.

ВСТУПНІ ЗАМІТКИ, УПАДОК МІСЬКОГО
ЖИТЯ В XI-XII В. ТОРГОВЛЯ В СХІДНІЙ
УКРАЇНІ В XIII-XVI ВВ.

Упадок торгвлі в XIII в., зменьшенне її району, упадок Київа як міста, пасивність київської торгвлі, торгвля з Чорноморєм, каравани й караванні дороги — дорога перекопська й иньші, дороговий примус, розміри подніпрянської торгвлі в XV-XVI вв., торг московський, його головні артерії, його предмети, товари московські й турецькі, участь місцевої людности в сій торгвлі, торг солею і господарськими продуктами, торг невільником, головні торговища, попит на українського

невільника

Представивши в попереднім ті політичні обставини, під впливом яких укладали ся відносини на Україні в сих століттях, та суспільно-політичні форми, устрій і організацію управи, як вони сформували ся під впливом фактів політичних відносин, ми переходимо тепер до представлення життя, як воно розвивало ся під впливом тих відносин, в тих змінених суспільно-політичних формах — як зміняли ся під впливом тих змін і укладали ся відносини економічні, форми побуту й культурне житє українських земель XIV до XVII вв.

Розумієть ся, сї сторони життя були заразом факторами, що впливали з свого боку і на уклад та модифікацію суспільно-політичного устрою (а в пізнійших часах — і на факти зверхнього політичного життя), — особливо обставини економічні. В попереднім я нераз зазначував їх впливи на уклад суспільно-політичних відносин і буду мати нераз нагоду вказати їх і в дальшім. Але при тій переважно вповні пасивній ролі, яку грав український нарід в сих століттях (XIV-XVI), — і суспільно-політичні відносини, а навіть і уклад економічного життя в більшій мірі залежав від впливів політичних подій, що розвивали ся поза Україною, від суспільно-політичних форм чужих, українському народови накинених, ніж самі на них

впливали. Тому йдучи в своїм огляді від подій політичних, які викликали такі глибокі зміни в життю й відносинах України, до огляду тих змін, які повстали в її суспільно-політичній організації, ми аж по них переходимо до огляду життя економічного, — дарма що воно також мало свій дуже значний вплив на декотрі моменти суспільно-політичної еволюції. Ще далеко значніший вплив сі фактори економічні, культурні й національні зробили на події XVII століття, котрих огляд попереджую сим образом змінених форм і явищ економіки, побуту й культури з XV-XVI вв.

Дати одначе повний образ економічного життя в українсько-руських землях XIV-XVI вв. являється задачею неможливою. Матеріал, яким ми розпоряджаємо тепер, територіально і хронологічно беручи, представляється дуже нерівномірно, і його прогалини тільки до певної міри можуть бути заповнені аналогіями, або виводами від явищ пізнійших чи ранійших¹. Тому при теперішнім стані матеріалу (а нема надії, щоб сі прогалини заповнили ся вповні і в будучности) ми можемо зазначити лише декотрі моменти в історії економічного життя на Україні, які в сумі вправді

¹ Огляд матеріалів і літератури до історії економічних обставин на Україні див. в прим. 1.

можуть нам об'яснити загальний напрям його розвою, але суцільного образу з них зложити не можна. Тим поясняєть ся і характер викладу в сих розділах.

Як найперший і найголовніший момент, як найбільша переміна, що переходить в економічній еволюції сього періоду українського житя, виступає перед нами насамперед перехід центра тяжкості економічного житя з міста на село, з міського промислу й торгівлі — торгівлі заграничної передовсім, на сільське господарство, спеціально рільне. В сій перемині властиво полягає вся есенція економічного житя сих століть, а повільний розвій сього переходу надає сьому періоду в значній мірі переходовий характер, особливо для дальше на схід положених частин України.

Яке величезне значінне в староруських часах мало міське жите, розвій торгівлі і купецької верстви, се ми знаємо. Сконцентроване на середнім Подніпровю, се міське жите послужило підвалиною політичного, суспільного й культурного розвою давньої Руси, а інтереси купецькі, торговельні водили політикою й державним процесом київської держави. Одначе вже в XI-XII вв. міське жите почало упадати тут — наслідком неприхильних кольонізаційних і економічних обставин, а також і через появу нових центрів політичного й культурного житя, і в XIII в. воно підупадає вже

сильно². До певної міри відливає воно відси на захід, в західноруські землі — волинські й подільські, але й тут неприхильні зверхні обставини не дають йому можности розвинути ся на добре. Устрій Польської, а також Литовської держави, куди увійшли потім українські землі, як ми бачили вже³, був в високій мірі ненаручний містам і міському життю, і воно тут упадає далі, а центр ваги економічного життя й його впливів на відносини суспільно-політичні й культурні переходить на господарство шляхетське, сільське. Тон і напрям економічному життю дають інтереси привілегіюваного землеволодіння, і від коли властителі-шляхта стають, кінець кінцем, панами держави, — інтереси шляхетського фільварка стають фокусом, в яким збираєть ся економічне життя Польсько-литовської держави, а в тім і його українських провінцій в міру того, як їх опановував шляхетський режим і шляхетське господарство.

Торговля була житєвим нервом, першою підоймою економічного життя Подніпровя в часах сформованя Руської держави, і дійсно вправляла його в рух, з другого боку — оживляла також

² Див. т. III с. 333 і далі.

³ Див. т. V с. 233 і далі.

місцевий промисел, заплodнюючи його новими ідеями, новими змаганнями: місцеві робітні й артисти присволяли й переробляли чужоземні мотиви й форми, виготовляючи й пускаючи в торговельний оборот власні вироби на мотиви візантійські, перські, арабські... Утрати в сій, щоб так сказати — інтензивній силі торгoвлі значили ще далеко більше, ніж утрати в самім руху її. Властиво рух держав ся, держав ся віками, давно стративши вже се давне своє значінне для економічного й культурного життя. Торговельні каравани переходили далі в XV-XVI в. через Київ, але се були переважно чужосторонські купці, для яких Київ був лише дорожною стацією, котру старали ся перебути як найскорше, щоб іти на властиві свої торги. Упадок державного й економічного життя, тривоги й небезпечности розігнали відси давній боярсько-міщанський патриціат, богатих капіталістів, купців; не стало дворів княжих і митрополичих; зникли за ними артисти і ремісники. І коли від перехожих караванів лишали ся у місцевої людности різні дорогі товари, — як наслідок примусової торгoвлі (т. зв. складу) й різних драчок з купців, вони вражали постороннього чоловіка контрастом з бідною й невибагливою обстановою того пізнійшого Києва, як описує його в середині XVI в. Михайло Литвин. Оповівши, як з тих перехожих караванів тягнуть

ріжні зиски Кияне, почавши від воєводи й кінчаючи фірманамі, шинкарями та тими волоцюгами, що грабують, або знаходять ріжні товари, як караван заблудивши ся згине в снігах, — він підносить, що в убогих київських хатах стрічають ся в великих масах дорогі шовкові річи, камінне й корінне — так що шовку тут бувало як лену в Вильні, а перець дешевший від соли...⁴ В сих словах, розуміть ся, треба числити ся з звичайним у сього автора гіперболізмом; але коли справді в Київі можна було за безцін купувати ті дорогі караванові товари, то се найліпше сьвідоцтво, як слабо була звязана з місцевим житем та торговля. Правда, що то був час може найбільшого упадку Київа як міста. Загалом же взявши, хоч як стратила в тих часах на значінню загранична торговля — без впливу на жите й культуру наших земель вона таки не лишила ся і має право на повну нашу увагу.

В часах сформовання Руської держави ми бачили в торговлі дві головні артерії — дніпровсько-чорноморську і орієнтальну (каспійську), що сходили ся в Київі. Кольонізаційні й всякі иньші недогоди підтяли ще в X в. орієнтальну торговлю. Торговля Болгара й Саксіна,

⁴ Michalonis fragmina, вид. 1615 с. 36, пор. Мемуари вид. Антоновичом I с. 52-3.

що заступив місце Ітиля, обороти Тмутороканя й азовського побережя, де в XII-XIII в. бачимо Руський порт, а в XIV славну Тану, — тільки в часті могли заступити ту давню торгівлю Руси безпосередно з Каспійським побережжям, Туркестаном та Каліфатом. В XIII в. сформованне великої монгольської держави отворило вправді караванову дорогу далеко в глибину середньої Азії, й її вихідною точкою, європейською стацією стала згадана Тана. З другого боку тісні торговельні відносини кримського побережя з побережжям малоазійським, слідні уже в першій половині XIII в., зробили кримські міста торговищами для товарів малоазійсько-сирійських і ще дальших: Трапезунт в тих часах (другій половині XIII в.) був подібною фірткою як Тана для далекої караванової дороги через Арменію й Персію в Індію й Середню Азію⁵. Але з тих дальших доріг українські купці, здаєть ся, дуже мало користали і не виходили здебільшого поза свої чорноморські порти. На кримські і взагалі чорноморські торги перейшов також той торговельний обмін, який давнійше (в X-XI вв.) руські купці вели в Царгороді й середземельних портах; ми не можемо слідити докладно за сим

⁵ Про се див. в т. IV с. 249 і далі, а більше і спеціальнійше у Гайда (Heyd), *Geschichte des Levantehandels* II с. 77 і далі.

процесом, але в кождім разі упадок Царгорода в 1204 р. й повне ослабленне грецької торгівлі в тім часі мусіли його остаточно закінчити⁶.

З тим усім, колись величезний простір руської торгівлі, що протягав ся, можна сказати, від Середземного моря, Сирії й Єгипту, до полудневого каспійського побережа й Каліфату⁷, зійшов властиво на північне чорноморсько-азовське побереже та сконцентрував ся тут в кількох важнійших торговельних огнищах. Крайнім на заході портом, візантійсько-середземельним передовсім, був Білгород-Монкастро, з генуезькою кольонією. В центрі кримські міста, і поміж ними особливо Кафа і Сурож-Сольдая, що як сказано, торгували не тільки товаром Середземельного моря, а й малоазійсько-сирійським, і довозом з дальшої Азії. Вкінці — Тана, як великий склад передно- і середно-азійської караванової дороги⁸. З початку XIII в. руські купці в своїх торговельних зносинах і дорогах мусіли виходити ще досить часто за сю чорноморсько-азовську лінію факторій (так маємо

⁶ Див. т. IV с. 250-1.

⁷ Див. т. I с. 248-6, 257-9.

⁸ Див. про них т. IV с. 351-2 (там і література).

ще з середини XIII в. звістки про подорожі руських купців з кримських міст в малоазійські порти)⁹. Але пізніше вони випускають з рук навіть зносини з сими чорноморсько-азовськими факторіями, і торгівля з ними переходить переважно в руки тутешніх купців. Караванової дороги через Сарай в передню Азію — до чого Київ був так мов би сотворений, вони здасть ся й не пробовали проторити, не маємо принаймні на се вказівок, а навпаки, з одної звістки початку XV в. довідуємо ся, що руські, взагалі східноєвропейські товари по азійських торгах розвозили також купці татарські¹⁰.

Причиною того всього був упадок Київа, як міста, і київського купецтва — зубожінне його і вплив від тутешнього трівожного житя в иньші, безпечнійші, спокійнійші центри. Се мусіло почати ся уже з XII в., і власне з середини XII в. почавши в наших джерелах починають виринати звістки про

⁹ Рубруквіс каже, що до Сольдаї приходять *mercatores venientes de Turchia volentes ire ad terras aquilonares et a converso venientes de Roscia et terris aquilonaribus volentes transire in Turkiam* (Recueil de voyages IV с. 215), пор. Історії т. I с. 253.

¹⁰ Клявіхо — витяг в Чтеніях моск. 1864 IV с. 217.

чужосторонні купецькі кольонії в Києві, як перед тим не було. Не значить се, щоб чужих купців перед тим не було в Києві — навпаки, але зріст значіння таких чужоземних купецьких кольоній, безперечно, стояв у звязку з ослабленнем місцевої київської торгівлі й купецтва. Давнійша чужоземна торгівля вела ся купцями київськими, що самі їздили по товари до чужих країв і вивозили їх з Київа на чужі торговища; тепер везуть їх до Київа і через Київ на дальші торги купці сторонські. Давнійше руські купці сиділи цілими оселями в Ітилю, Царгороді, торгуючи тут; тепер сторонські купці пересиджують в Києві більшими громадами, ведучи тут торгівлю. Так треба толкувати собі появу в наших джерелах таких розмірно численних звісток про чужосторонні купецькі кольонії в Києві з другої половини XII і першої XIII в.; про кольонію новгородських купців, що мали тут свою церкву на Подолі ¹¹, і такіж більші кольонії купців західноєвропейських, що теж мали тут свої церкви: «Німців», німецьких купців, і «Латини» — сим іменем могли означати ся купці й німецькі й італіанські, з італійських міст і ріжних факторій¹².

¹¹ Див. т. II с. 194, 197-8.

¹² Іпат. с. 393, 1 Новг. с. 245; про їх церкви в Києві див. т. II с. 273.

Про побут у Києві німецьких купців маємо звістки і в німецьких джерелах. Так в житті одного з регенсбурських абатів довідуємося, що на будову монастиря оден з його монахів дістав у Києві, в першій половині XII в. більші жертви в дорогих футрах і привіз їх до Регенсбурга разом з купцями — правдоподібно німецькими, може регенсбурськими-ж¹³. В третій четвертині XII в. иньшому регенсбурському монастиреви жертвує значнійшу суму його підданий Гартвіг, що пробуває в Києві, і сі гроші виплачують монастиреви його регенсбурські кредитори¹⁴. В тім часі звістні в

¹³ ad regem Russiae perveniens ab eodem rege et principibus urbis ditissimae Chios de ferinis pellibus pretiosis valentibus centum marcas recepit atque easdem vehiculis ferens cum negotiatoribus Ratisponam pacifice pervenit. Vita s. Mariani abbatis ratisponensis — Acta Sanctorum з 9/II, с. 369. Про сі зносини Регенсбурга з Київом Heud op. с. II с. 719 і спеціальна розвідка Васілевского Древняя торговля Кіева съ Регенсбургомъ, Ж. М. Н. П. 1888, VII (автор одначе попритягав туг до Київа, трохи довільно, ріжні звістки, де йде мова про зносини з Русію взагалі); він також приходить до виводу, що в другій половині XII в. торговля з Київом була в руках німецьких — роля Київа була в ній пасивна.

¹⁴ Quidam ecclesiae familiaris Hartwic nomine, habitans in regione Rusciae in civitate Chiebe dicta peccuniam suam videlicet X et VIII talenta per manus civium hujus urbis Grimoldi, Heinrici

Німеччині навіть спеціальні компанії купців, що ходили на Русь, т. зв. *guzarii*, як побачимо ще низше. Про італіанських, взагалі левантинських купців у Києві, поруч німецьких і західно-словянських, дає докладну звітку Пляно-Карпіні з 1246-7 р.¹⁵ Як на свідків правдивості свого оповідання він покликує ся на купців з Вроцлава, що йшли разом із ним до Києва, на численних купців з Польщі й Австрії, які прибули до Києва по нім, і компанії левантинських купців, що прибули з Царгорода через чорноморські порти до Києва¹⁶; деяких з них він називає поіменно, і бачимо між ними Французів, Венеціан, Генуезців, може Пізанців¹⁷; назвавши поіменно десятьох, Карпіні додає, що було їх багато ще, котрих на імя не знає.

et Chunradi, qui ejus debitores erant, obtulit ecclesiae nostrae — Codex traditionum S. Emmeramensium, Pez Thesaurus Anecdotorum I, 3, p. 173.

¹⁵ Recueil de voyages c. 772; ранішшу звітку про венецьких купців бачать часто в звітних словах Слова о полку Ігоревім — див. про них в т. II 2 с. 273.

¹⁶ mercatores de Constantinopoli, qui per Tartaros in Rusciam venerunt et erant in Kiovia.

¹⁷ Цитати й толковання див. т. II 2 с. 273.

Сї випадкові згадки лишають ся на довгий час останньою докладнїйшою звісткою про київську торговлю. Як бачимо, був в Києві і в тих часах упадку значний торговельний рух, хоч по всякій правдоподібности — торг вів ся головно чужими, приїзжими купцями. Про місцевих Карпінї не згадує — може не мав до того нагоди, але безперечно, був се таки час упадку місцевої торговельної кляси: в другій половині XIII в., з упадком державною житя на середнім Подніпровю, вона відливає відси в спокійнїйші краї.

Чорноморська торговля в сих часах, як знаємо, переходить головно в руки Італїанців, Генуезців передовсім¹⁸; вони-ж мусїли в значній мірі забрати в свої руки довіз полудневих товарів на Русь, в тім і до Києва. Поруч них займають ся ним також Вірмени, що наслідком тісних торговельних зносин Криму з Малою Азією (де Вірменія грає в тих часах важну ролю в каравановій торговлі з Азією) напливають тоді в великім числі до кримських міст і відси, а також і з Турції прибувають на Русь¹⁹. Коли потім Турки, з початком останньої четверти XV задають останній

¹⁸ Т. IV с. 249 і далі.

¹⁹ Див. т. V с. 251-2.

удар генуезьким кольоніям Чорноморя, й італійська торгівля на Чорнім морі упадає, Вірмени здобувають в полудневій торгівлі дуже важну ролью — можемо се бачити особливо в західній Україні XIV-XVII вв. Брали в ній участь також Жида, Греки й Турки і різні левантинці неозначеної національності — «франки» як їх називали на Сході.

Торгівля вела ся караванами. Ся форма взагалі панує в тих часах, при неособливій безпечности доріг і комунікацій, навіть серед оселої кольонізації, в середині держав. В чорноморських же степах, відколи тут з'явили ся турецькі орди, инакше як під оружною охороною, більшими купецькими валками ходити було не можна. Ми бачили докладну опись такого купецького каравана з другої четвертини X в. у Константина Порфирородного; вона виправляєть ся на весні з Київа і десь перед кінцем навігації мусіла вертати ся. З другої половини XII в. маємо кілька деталів про такі каравани в київській літописи: каравани і тоді ходять більше-менше періодично; князі знають, коли вони мають іти, і як в степах було занадто неспокійно від Половців, посилають їм на зустріч військо або й самі ідуть — до Канева чи ще й далі. Так нпр. князь київський Ростислав скликає князів і з ними йде під Канів — «и стояша у Канева долго веремя, дондеже взиде Гречникъ и

Залозникъ». Очевидно, каравани були великі, коли приходило ся довго чекати їх переходу²⁰. Близших подробиць про них не маємо, лише одну піднесу: князі у сіх звістках посилають ескорту все, коли каравани йдуть до Київа, але се не поворот караванів. В 1168 р. київський князь Мстислав під весну вибираєть ся походом на Половців, аби відстрашити їх від перешкод, які вони чинять торговельним караванам на «Гречеськім пути, Солонім і Залознім», а погромивши Половців, скоро по великодні зберає князів наново і висловивши їм свої побоювання, що Половці таки не перестануть чинити пакости «Гречнику нашему і Залознику», іде з ними під Канів «противу Гречнику». Караван ішов з початком навігації, і до Київа: очевидно, се йшли каравани, споряджені десь в иньших городах, а не з Київа, як було в X в. Виходить, що се приходили караванами чужоземські купці до Київа, а наші до них приладжували ся в своїх операціях — ілюстрація до того, що ми вище сказали про пасивність в торгівлі Київа часів його упадку. Те саме приходиться ся думати й про каравани «залозників», що як ми бачили — ішли в тім самім часі що й гречники, можливо — з азовського

²⁰ Іпат. с. 361, пор. 360 і 270.

побережа²¹. Натомість не виступають разом з ними каравани «Солоного путя».

В кримській торгівлі тих часів руські купці брали ще діяльну участь, судячи з пізнійшої звістки Рубруквіса. Він дає взагалі хоч не багаті, але все таки найбільше цінні вказівки про караванову торгівлю середини XIII в. Руські купці приходять з Руси (української) і з північних країв до Криму; з Криму ходять купці на Русь і до північних країв. Каравани сі сухопутні, не річні, які бачили ми в X-XII вв. Русини, каже Рубруквіс, привозять футра — головний свій товар, на запряжених волами возах. Такими-ж возами возили вони з кримських озер сіль²². Отже торговельна дорога йшла на Перекоп. Руські купці, що хотіли з кримських портів іти з своїми товарами за море, мусіли пересідати на чужі кораблі. Можливо, ся обставина, що на місце берегового (каботажного) перевозу, який бачимо в X в. (здовж чорноморського берега до міст подунайських і до Царгороду), торговельні дороги йшли тепер впоперек моря, кудюю руські дніпровські човни не могли йти, — вилинула на заміну річної Дніпрової дороги на сухопутну, на

²¹ Пор. караван з Подоня в Іпат. с. 429.

²² Ор. с. с. 218 і 219.

Перекоп. Міг на се вплинути також упадок торговельних стацій на нижнім Дніпрі, Олешя передовсім²³. Може бути одначе й те, що в XIII-XIV вв. якийсь час попри сухопутну комунікацію держала ся ще й річна — Дніпрова; в кождім разі одначе перевагу взяли сухопутні вкінці дороги.

Головною з них була кримсько-дніпровська, на Перекоп. В першій половині XVI в. вона зветь ся «дорога звыклая з давныхъ з вечныхъ часовъ», «дорога стародавняя». Ішла з Перекопу на дніпровський брід Тавань, недалеко давнього Олешя, і відти на Черкаси, Канїв і Київ²⁴. Звістний уже нам мемуарист середини XVI в. Михайло Литвин каже, що на Тавани стояв будинок

²³ З уривкових звісток, які ми маємо (зібрані у Гайда II с. 387), видко, що під татарською зверхністю Олеше вело дуже трівожне і непевне жите. Там була генуезька осада, але вкінці Татари зруйнували город, і генуезьке правительство заборонило своїм людям там осідати. В першій половині XV в. поодинокі генуезькі неогоціанти пробували відновити тут осаду, але се не вдавало ся.

²⁴ Книга посольская метрика в. кн Литовскаго, вид. Оболенским і Даниловичом (1843) с. 27, 29. Руліковський ор. с. каже, що з Тавани їхали на Торговицю на Синюсі, і відти на Черкаси. Таке збочінне одначе досить мало правдоподібне.

муруваний, званий Витовтовою банею, і що купецька традиція пам'ятала, що там була давнійша митна комора в. кн. Литовського²⁵. В документах бачимо сю караванну дорогу, як звичайну й утерту, при кінці XV в.²⁶. Дорогу сю часом проходили цілу сухопутем, часом на середнім Дніпрі перепаковували ся на човни; так плили часом також від Київа Десною на московську границю²⁷. Иньша дорога з Перекопа, поминаючи подніпровські городи, провадила на верхівє Самари — т. зв. Муравським шляхом, і потім на Путивль і Брянськ²⁸. Після татарських погромів кінця XV в. вона стала одначе дуже небезпечною, й її уживали з

²⁵ Ор. с. с. 35 = Мемуары къ исторіи Южной Руси I с. 51.

²⁶ Памятники сношеній Москов. госуд. съ Крымомъ I с. 222 і 261 (тут альтернатива — їхати на Тавань або на Очаків, але ся остання можливість залежить від спеціальних обставин посольства).

²⁷ Архивъ Югозап. Россіи VII, I с. 72-3, 96, Памятники с. 222, пор. низше, с. 11 — епізод з р. 1570.

²⁸ Див. маршрут в Памятн. сношеній съ Крымомъ II с. 612, пор. т. I с. 213. Про Муравський шлях див. Книгу більшого чертежа с. 8 і далі, і мою статейку: Козаки в 1470-х рр. (Записки т. LVI і Розвідки й матеріали т. V).

великою обережністю, коли хотіли обминути литовські замки²⁹.

З Київа крім перекопської була ще дорога на Білгород³⁰. В XVI в., по зруйнованню останнього замка в полуднево-західній Київщині — Звенигороду, вона дуже підупала, але давніше, по Витовтових заходах в степах, а перед спустошеннями починеними Менглі-гераєм, в сїм напрямі мусїли бути також живійші зносини. В XVI в. держала ся память про старі комунікаційні тутешні дороги (Витовтів міст і баня на Богу у Броньовского)³¹. З XV маємо звістки про порти й замки польсько-литовські на божсько-дніпровськїм

²⁹ Коли каравани, пише Михайло Литвин, оминаючи дві переправи на Дніпрі й не хочючи платити мита в. кн. Литовського, від Перекопу ідуть в долину і потім через дикі степи йдуть у Московщину на Путивль або вертають ся сею дорогою, то часто трапляєть ся, що їх грабують ріжні люде та розбійники, що волочать ся в сих краях — ор. с. с. 36 = Мемуары I с. 52. Пор. дальше поданий епізод і Памятники I с. 484, Акты зап. Россіи I ч. 151.

³⁰ Пор. Памятники снош. съ Крымомъ II с. 337 (про проєкт дороги з Білгорода просто на Путивль, очевидно — поминувши литовські замки) і Посольская книга I с. 271.

³¹ Пор. т. IV с. 265 і 475.

побережжю. До них ще верну ся — тепер лише згадую про се, як натяки на живійший торговий рух з Києва в напрямі полуднево-західнім перед погромами кінця XV в.

Поменьших доріг, тим меньше — ріжних манівців, яких уживали часом каравани, аби обминути тяжке мито, здиране на тих «звиклих дорогах», не будемо слідити. Рух на них не був значний, Правительство і місцева адміністрація литовсько-польська протеговала «звиклі» дороги і брала відвічальність за безпечність караванів тільки на них — коли каравани йшли за відомостию адміністрації й під її охороною. Инакше не тільки побирала з них «промито», але що гірше — поблажливо дивила ся на громленне таких караванів ріжними людьми. Для ілюстрації може послужити досить голосний свого часу епізод про погромленне козаками великого турецько-татарського каравану в 1545 р. Правительство в. кн. литовського на скарги відповіло тоді, що в сій справі завинили головно самі купці, бо не хотіли йти давнім звичаєм на Черкаси, Канів і Київ, а «опустивъши дороги свои звечистьи, стародавньые, иншими дорогами незвычайними, где есть великая небезпечность, съ товары своими пошли». Так потім сі самі купці в своїм поквітованню мусіли признавати; «уежджаючи отъ мыть замьковъ є. милости и

опустивши тую звечную дорогу, пошли єсьмо зь местца съ Перекопа не дорогою, черезъ поля яловые, где николи купъцы, предкове наши, ани мы сами не хоживали». Тут на ур. Санжарові (на Ворсклі, коло нинішної Полтави) й погромили їх козаки³². Правительство литовське вправді дало вкінці відшкодованне купцям, аби не дражнити Татар і Турків, але тільки з ласки, і пограблені купці мусіли дати те поквітованне і там признати свою вину: що на тій офіціальній київській дорозі вони й иньші купці ніколи не мали ніяких прикростей і шкоди, а потерпіли тепер через те, що пішли «полями, не дорогою». А правительство в. кн. Литовського поручало хану, аби не було таких історій, — наказати купцям, щоб вони «шли бы съ куплями своими дорогами стародавньыми, яко и первей бывало; и коли они до паньства є. милости пойдуть и на Тавани будутъ, они бы нехай упередъ до воєводи (київського) и старосты є. милости черкаського и каневьского водлугъ давнього обычаю посылали, и о себе имъ знати давали, а воєвода и староста черкаській³³ мають противько

³² Книга посольская I с. 26 і 29-30.

³³ Старостою канівським і черкаським в тих часах бувала звичайно одна особа, як знаємо.

ихъ посылати и ихъ выпроважать и казати провадити — естли въ паньство нашо, або до земли Московскоє»³⁴. В противнім разї правительство не приймає за себе ніякої відвічальности за цілість караванів³⁵.

Рух на тій «стародавній» дорозі

³⁴ Книга посольская I с. 27.

³⁵ Зачіпка з адміністрацією, або не додержанне правил служило просто знаком для ріжних спеціалістів від „луплення” караванів, і навіть сама адміністрація могла давати такий знак їм. Так в 1570 р. на соймі була справа турецьких підданих Вірмен з київським каштеляном Сопігою. Купці закидали йому, що то за його наказом або дозволеннем погромили їх козаки, коли вони, спустивши ся на його запевнення безпечности й обіцянку дати їм своїх провідників і комягу (великий човен), пустили ся з Камінця до Московщини на Київ. Сопіга відповів, що він, навпаки, не позволяв купцям іти за московську границу, з огляду на війну з Москвою, і казав або вертати до Камінця, або йти на Вильно. Купці тоді без позволення київської адміністрації пішли Десною до московської границі, і коли остерський староста також їх не перепустив, в ночи обійшли Остерський замок, і пішли далі, але тут їх зараз погромили козаки. Супроти того скарга купців була відкинена, але справа виглядає все таки дійсно так, що козаки їх погромили „за ведомостю и порозуменемъ або за розказанемъ” київської адміністрації, як казали купці. — Див. мою статейку „Київський каштелян і козаки” в Записках Наук. т. ім. Ш. т. VI.

перекопсько-київській був досить значний, навіть по татарських спустошеннях кінця XV в., а перед тим ще більший, і вона мала дійсно значінне головної артерії для цілого Подніпров'я. До нас дійшли арендні контракти тутешнього мита, безпосередно по перших татарських нападах, коли не знали ще, що сї напади стануть хронічними, і виходили з рахунку давнїйших доходів. Київське мито з вишгородським і житомирським видержавлено в 1486 р. за 950 коп широких грошей річно; мито путивльське, разом з корчмою, за 360 коп річно; мито брянське, з корчмою і перевозом і доходом від ваги — за 120 коп річно³⁶. З сих цифр насамперед бачимо, що торговельний рух на Подніпров'ю концентрував ся головно в Києві (мито путивльське супроти київського значно низше, як бачимо, а що мито житомирське попри київське мало підрядне значінне, так само як і вишгородське — се видно з інших вказівок)³⁷. Далі, бачимо

³⁶ Бершадській, Документы и регесты къ исторіи литовскихъ Евреевъ I с. 10, 11, 13. В сих контрактах маємо, очевидно, стару норму доходів, бо з огляду на погроми, „для исказы поганское, што се мыто нашо вменшило”, зроблено арендарям иньшу пільгу: до арендних років додано по чотири місяці безплатного держання мит.

³⁷ Каравани на Житомир ходили дуже рідко — в 1532 р.

також, що сей рух був дуже значний. Сама по собі цифра 950 коп річного митного доходу досить висока. Коли нпр. числити мито більше менше на 2 ½-3% вартости (судячи з того що головне мито в Києві в серед. XVI в. рахувало ся по 2 гр. від копи, і так брали від караванів і взагалі приїзжих купців, а свійські мита не платили), то прийдесть ся, рахуючи кошти адміністрації, числити товаровий оборот річно на яких 35 до 40 тисяч коп. Але ся цифра також висока і релятивно: західні комори (Бересте, Дорогичин, Більськ і Городно) в тім самім часі було виарендовано за 1100 коп річно, а мито луцьке — за 1525 коп річно³⁸.

Татарські погроми кінця XV в. сильно підрізали сю полудневу торговлю. Мито далеко не доносило давніх сум, і арендарі не хотіли брати його. До того ще прилучило ся і вигнання з в. кн. Литовського Жидів, що займали ся державленнем мит. Правительство стало адмініструвати мита само, але доходи дали далеко низші суми — київське мито дало за рік 1498 коло 380 коп, а з промитом понад 500, за 1499 — 758 коп;

казали, що за двадцять літ на Житомир перейшло тільки два каравани — Архивъ Югозап. Россіи VII. I с. 146.

³⁸ Бершадській ор. с. ч. 14, 15 і 22.

путивльське 377 кіп; луцьке мито в тім самім часі було державлене за 500 коп, а західне (Бересте — Городен) — за 430 коп³⁹. Але в 1506 р. київське мито видержавлено підприємцєви Жидови за 700 коп річно (і то з задержаннем ще частини «аргиша» — караванного мита)⁴⁰. Луцьке державлено в тім часі по 800 кіп. Берестейське (з Дорогичином) по 400 (але уважаючи на умови контракта треба його властиво числити значно вище — може до 500 коп навіть)⁴¹.

Таким чином і по Менглі-гераєвих погромах Київ, хоч і потерпів в своїй торгівлі, все таки задержав ся на позиції одного з головнійших торгів, чи ліпше сказати — торговельних стацій. Бо торгівля ся в переважній масі транзитна: київська дорога при всіх недогодах зіставала ся ще

³⁹ Акты лит. рус. госуд. I ч. 54, 56, 57, 60, 64.

⁴⁰ „А который аргишь тыми разы пришель до Кієва, тотъ аргишь выняли есмо на насъ, а мытнику Шамаку въ тотъ аргишь не надобѣ вступати ся и мыта съ тыхъ купцовъ брати”. Я не знайшов об'яснення сього слова, і тому ставлю здогад — чи не походило воно від Аргішова — мунтапської столиці?

⁴¹ Акты Зап. Россіи II ч. 1, Акты Юж. і Зап. Рос. II ч. 82-84, 86.

найбільше безпечною для східніх товарів, і сюдою ішли товари в московські, білоруські й литовські землі, і навіть для балтійського експорту. Михайло Литвин каже про Київ, що він багатий на чужосторонські товари, бо нема звичайнішої дороги, як старинний, давно проторений і здавна звістний шлях з чорноморської Кафи через перекопські ворота на таванський перевіз і відти степом на Київ: «що тільки йде з Азії, Персії, Індії, Арабії й Сирії на північ в Московщину, Псков, Новгород, Швецію і Данію східнього товару — дороге камінне шовк і золоткані матерії, кадило і темьян, шафран, перець і инше корінне», — йде тудою⁴². Се оповідання мусимо вважати вірним образом сеї торгівлі для середини XVI в.

Переважне значінне для неї мав торг московський. Се виступає в наших джерелах з усею виразністю. Не кажучи вже про різні епізоди, де ми стрічаємо ся з караванами, що йдуть в Москву або з Москви⁴³, і загальніші характеристики подніпрянської караванної торгівлі в описах подніпрянських замків та иньших джерелах

⁴² Ор. с. с. 35 = Мемуары Юж. Россіи I с. 51.

⁴³ Ми вже бачили кілька таких епізодів; в джерелах маємо їх більше.

представляють московський торг головним
огнищем сеї торгівлі: в гору Дніпром ідуть
каравани зі східними товарами до Москви, в долину
Дніпром ідуть каравани з московськими товарами в
Крим чи в турецькі міста. «Кгда купьцы
чужоземьцы идутъ в корованехъ з Турковъ, з Орды,
з Москвы, дають воєводе мыто головъное отъ копы
по 2 гроши, а к тому поклонъ по доброй воли
дають: з Турковъ идучи речами едwabными, а з
Москвы собольми и иньшими товары
тамошьними», каже люстратор 1552 р., описуючи
доходи київського замку, і теж більше менше
кажуть люстрації иньших подніпрянських замків: в
гору ідуть товари «ординські», очевидно до
Москви, в долину «московські»⁴⁴. Найчастійше
виступають в наших звістках купці турецькі й
татарські, себто піддані султана й кримського хана,
що ідуть до «Москви» з східними товарами, а звідти
потім везуть товари московські, як читаємо в однім
акті про козацькі погроми, що вони «громили по
колку кротъ корованы купьцовъ турецькихъ и
перекопскихъ, которые того году иньшиє шли зъ
Орды къ Москве черезъ поля, а иньшиє вжо зъ

⁴⁴ Архивъ Югозап. Россіи VII. I с. 112, пор. 82, 96, 595.

Москвы назадъ до Орды»⁴⁵.

«Москву» туж одначе треба розуміти в ширшій значію — як землі Московської держави, до котрої тоді (в середині XVI в.) належав також Новгород і Псков і Смоленськ з горішнім Дніпром. Каравани сюди мусіли йти з Київа в гору Дніпром, і сею дорогою, на Смоленськ і Новгород, транспортували ся східні товари далі в балтійські порти, як каже зовсім правдоподібно Михайло Литвин⁴⁶. Се було продовження — слабоньке тільки, старої великої торгівлі на «пути изъ Варягъ въ Грекы», і східні товари мусіли бути головною рубрикою серед тутешнього товарового довозу з полудневого Дніпра. Але се не було одиноким джерелом східного товару для тутешньої торгівлі, бо він ішов також Волгою з передньої Азії, і в часах по прилученню псковсько-новгородських і смоленських земель до Москви, волзька торгівля, що була в руках купців московських, мала всі шанси брати, що далі, рішучу перевагу над дніпровським транзитом. Головним-же торгом для

⁴⁵ Посольская книга I с. 20.

⁴⁶ Про західню торгівлю Смоленська і Новгорода праці: Голубовского *Исторія Смоленской земли і Никитского* *Исторія економ. быта В. Новгорода*.

нашого дніпровського транзиту була безперечно сама Москва. Сюди каравани з Київа йшли Десною на Остер, що стояв при московській границі, й на Чернигів — такий маршрут ми дійсно стрічаємо в наших документах⁴⁷. Сюди-ж ішла згадана вище дорога з Перекопа на Путивль, «полями».

Про склад такого більшого каравана з тих часів може нам дати досить добре поняття караван, розбитий козаками на Санжаровім в 1545 р. (тому досить добре нам звісний з дипломатичної кореспонденції)⁴⁸. Ішов він до Москви; на чолі його стояв «старший купець у головахъ» — Хаджи Велі, турецький купець з Царгорода; крім нього багато інших, з яких по імені названі п'ятнадцять купців царгородських, вісім купців з Кафи — Турків і Вірмен, турецьких підданих, і четверо татарських, з Кіркйора, що везли з собою гроші кримського хана — правдоподібно на закупно московських товарів; крім того були ще купці інші, не названі поіменно. Караван був великий і многолюдний, тому й осмілився йти «яловими

⁴⁷ Див. нпр. маршрут кримських „послів і гостей” з Москви до Київа, з 1510 р. — Акты Зап. Рос. II с. 74, пор. вище епізод 1570 р.

⁴⁸ Посольская книга I ч. 22-26.

полями», і навіть, як оповідали козаки, стрівши козаків-промисловців на дорозі, напав на них і погромив⁴⁹, але потім напали на них інші ватаги, з більшими силами, і погромили караван. Що в ній було, по часті можемо судити з тих річей, які знайшлися ще у козаків при слідстві: оксамит в штуках і в «газуках», золототканий і без золота, в різних кольорах; камка — шовкова матерія сильніша (перське «камха»), звичайно з кольоровими взорами, часто ткана золотом або сріблом, різних сорт: «бурска» (від Бруси, на малоазійським березу), кухтерь (кахтир, кіхтир, особливо сильна сорта камки), «наклеювана» (клеєна, підлійша); тафта (перс. тафте) лекша шовкова матерія — різних кольорів, гірший сорт її звав ся китайкою; шовк не тканий (бурський і «чериковий»), на вагу, на «літри». Отже все товари шовкові⁵⁰. Чи цілий караван тільки їх лише віз, се

⁴⁹ Ся точка одначе лишаєть ся неясною; пізнійше козаки тільки казали, що думали на сих „караванщиків”, що се вони їх товаришів погромили — ів. с. 26 і 30.

⁵⁰ Про різні роди й назви матерій див. Савваитова Описаніє старинныхъ русскихъ утварей, sub vocibus. Костомаровъ Очеркъ торговли Московскаго государства. Alw. Schulz Höfliches Leben zur Zeitder Minnesinger.

одначе сумнівно. Загальну вартість товарів його купці рахували на 862 тисячі — не сказано, чого; як турецьких аспр, то було-б се коло 20 тис. золотих, як московських «денег», то було-б 8.620 рублів⁵¹. Як частинне відшкодованне (бо самі признавали свою вину в с'ім інциденті) купці потім згодили ся взяти від правительства в. кн. Литовського 5.000 золотих червоних, або 3300 коп грошей (6600 злотих).

Шовкові товари, що виступають в с'ім епізоді, були одною з найважніших, може — найважнішою навіть категорією орієнтального довозу. Крім них возили: східне й полудневе корінне, коври, вироблені шкіри, вироби шкіряні, бавовняні, металічні. В заміну «з Москви» везли на полудне передусім різного рода футра, в шкірках і в шубах, і «московські товари» — шкіру вироблену, також шкіряні вироби, «рибій зуб», і т. и. «Коли караван іде з Орди, старості дає такі дарунки, каже люстрація черкаського замку: камка александрійська на золоті, літра шовку, ковер,

⁵¹ Тодішній московський рубель що до змісту свого відповідає нинішнім тром рублям. Покупну ж силу рубля 1550 р., особливо в порівнанню з цінами збіжа, Ключевский числить на 63 нинішних Рубля (Русській рубль XVI-XVIII в. — Чтенія 1884. I, с. 72).

тижми (черевики), тебеньки (шкіряні убори для коня), сафян; підстарості від каравану: чамлят («чемліт» укр. пісень, вовняна матерія)⁵², півлітри шовку, гривенка (пів фунта) перцю. А коли караван іде до Орди, тоді старості від каравану: шуба лисяча «завийскова» (від вия, шия — з певних частей шкірки), сагайдак, сідло, шлик (шапка) лисячий⁵³. А от як вичисляє товари «турецькі» й «московські» трохи пізнійша (1569), але на давнійшій практиці оперта тарифа мита волинських і підляських комор⁵⁴:

⁵² Ой скинув чумак свитку ще й чемліт,

Припадає к сирій землі, бо болить живіт — пісня яку я чув за молодих часів від батька (з Київщини). Пояснення сього слова я не знайшов в літературі, але значінне його ясне: се італ. *ciambelloto*, *zabiloto*, німецьке *kamelott*, що толкуєть ся звичайно як матерія з верблюжої вовни, але означає сукенце з козячої (може й верблюжої вовни) вироблюване в Мал. Азії — *raunus hircinae lanae, capre di quella fano li ciambelotti* (текст у Гайда II с. 693). Правдоподібно се т. зв. козячий пух, як його звать в сучасній російсько-орієнтальній торгівлі — мягке, волохате сукенце.

⁵³ Архивъ Югозап. Россіи VII I. с. 82.

⁵⁴ Видані — волинська в Памятниках кiev. ком. II 2 ч. 559, підляська у Довнара-Залольского Госуд. хозяйство в. кн. Литовського дод.4 (на жаль не в автентичній формі).

Товари турецькі: камка шамська, куфтир, байберка (матерія з крученого шовку, часом з золотом, відти наш байбарак — шовковий або брокатовий кафтан), китайка бурська, турецька і бробиха, фарар (матерія тоїж вартости що китайка), чамлет, мухояр (матерія бавовняна з вовною або шовком), кіндяк (бавовняна матерія, на відшивки), шовк бурський і царгородський на літри, бавовна на камні, пояси (чинкатори — *cingatura*) — золототкані, шовкові й бавовняні, коври, коні й кінські убори — кутаси, сідла, узди, футра рисів, росомах, лисів, сафян, фарби, ляк, клей, корінне: шафран, імбир, цинамон, гвоздики, мушкатний горіх, кмін, перець, кадило, ладан, мигдали, риж й ин.

Товари московські: футра в шкірках («сороках» — по сорок штук) і в шубах та ковнірах — соболі, куницї, горностаї, норки, видри, медведі, бобри, вовки, песці, лисиці, білки й ин., юхт (виправлена шкіра), «рибій зуб».

Участь місцевої, української людности в сій торгівлі була тоді, як я вже сказав, дуже мала. Перед київським погромом 1482 і спустошенням Київщини вона мусіла бути більша. В одній грамоті ми маємо згадку, що за Казимира Ягайловича в Києві був склад заграничних товарів, як і в Луцьку, то значить, що всі заграничні купці могли з своїми товарами йти тільки до Києва й тут спродувати свої

товари, а транзитом з ними йти не могли⁵⁵. Виїмок робив ся тільки для турецьких купців, що прибували з турецькими послами (посольства взагалі в тих часах використовували ся для купецьких цілей, а особливо посольства турецько-татарські й московські. Така привілеція складу (про неї будемо говорити ще низше) давала ся в інтересах місцевих купців: заграничні купці, не маючи права перевоза транзитом, мусіли продати товари місцевим купцям. Таким чином київські купці XV в. мусіли-б бути посередниками в торгівлі купців московських з купцями східніми. Можна одначе сумнівати ся, чи з такого права складу, коли воно дійсно було, робили Кияне повний ужиток. Ми маємо звістки Контаріні з 1474 р., отже ще перед погромом, і він оповідає про московських купців, що через Київ ішли з товарами

⁵⁵ Skarbiec diplomatów ч. 2096 — відповідь в. кн. Олександра московському послowi з р. 1496 — на жаль, вона досі не опублікована в автентичній формі, а на переклади й регести Даниловича не завсїди можна спускати ся (в московській редакції — Памятники сношеній съ в. кн. Литовскимъ, с. 225, нема згадки про київський склад) Коротша згадка про київський склад в пізнійшій відповіді, з 1499 р. - Акты Зап. Россіи I ч. 154: „а тамъ въ нашой земли: въ Киевѣ и въ Луцку склады издавна бывали всякимъ купцомъ заморскимъ”.

до Криму: сюди приїздить, каже він, багато купців з північної Русі (Rossia alta, що означає очевидно також і купців московських)⁵⁶ і караванами їдуть до Кафи⁵⁷. В тих привілегіях і пільгах, які давалися Києву після його погрому, нема ніяких вказівок на право склада, ані на якусь участь київських купців в транзитній, заграничній торгівлі: іде мова про торгівлю внутрішню, увільнення київських купців від мит на коморах Київської землі, а потім і цілого в. кн. Литовського, та про різні доходи від заграничних купців, що приходили до Києва⁵⁸. Не можна, розуміється, вповні покласти ся на таке замовчання, але в кождім разі якусь виднійшу участь київських купців в заграничній торгівлі при такому мовчанні трудно припустити — в першій половині XVI в. спеціально. Описи й інші джерела середини XVI в., окрім оплати мита, також говорять про різні зривки від приїзжих купців і караванів, але нічого не згадують про участь місцевої людности в сій торгівлі. Окрім мита, каравани

⁵⁶ Пор. його оповідання про торг футрами в Московії — розд. VIII.

⁵⁷ Библиотека иностр. писателей о России с. 135.

⁵⁸ Акты Зап. России I ч. 120, 149, 207.

складали місцевій адміністрації дарунки за опіку й охорону (иноді за се діставали від неї потрібні запаси поживи, або робили їм учту); брала ся з них т. зв. «обвѣстка» — певна оплата при оповіщенню по приїзді; провідників до караванів і людей до човнів, коли хотіли їхати водою, купці мусіли брати з людей місцевих, і човни від них. В Каневі нпр. се було привілеگیєю міщан: «наймают ся подъ нихъ с чольными мещане тутошныє тяглие, а земляньскимъ ани жадънымъ инымъ найматися не вольно», в Черкасах — самих Черкашан; завдяки тому можна було, розуміеть ся, жадати ціни можливо високої, і зривок сей уважав ся так значним, що староста від себе вже брав з кожного такого наймленого човна від його властителя по золотому⁵⁹. В Київі була уставлена висока такса — дванадцять коп грошей на іновірних купців (Турків, Татар і Вірмен), зловлених на інцесті, а тому що купці, аби меньше платити мита, переладовували вози, переїздячи Київ, була практика, що коли віз уломить ся під тягарем на київських горах в границях міста, від Золотих ворот до р. Почайни, то весь той віз із товаром забирали на київського воєводу «подле

⁵⁹ Архивъ Югозап. Россіи VII. I с. 82-3, 96, 112, 595, II с. 369 (kolinskich тут — читай kafinskich очевидно).

києвського права»⁶⁰. Михайло Литвин оповідає, що від перехожих караванів в Києві потягають значні зиски воєводи, митники, купці, мінняйли, властителі човнів, фірмани, корчмарі й шинкарі, й т. и.⁶¹.

Одинока галузь заграничної торгівлі, що вела ся місцевою людністю й для потреб її, се була торгівля сілю. Сіль на Подніпрове в XVI в., як і давнійше, в XI-XIII в., приходила двома дорогами — сіль «біла» — топчаста, в «головажнях», галицька, що приходила сюди з Поділя, і сіль чорноморська, що приходила «знизу»⁶². Ся остання ішла з двох джерел — з кримських озер, «з Перекопа», і з чорноморських лиманів. Михайло Литвин, мішаючи се до купи, каже, що сіль привозять з таврійських лиманів званих Качібейськими: за десять стріл, славних київських стріл, з орлиними перами, Татари позволяли

⁶⁰ Акты Зап. Россіи I с. 194 і 195, Литов. Метрика I с. 578, практику сю потверджують звістки Михайла Литвина і Герберштайна — *Fragmina* с. 36 = Мемуары къ ист. Южной Руси с. 52, Матеріалы по исторіи Кіева с. 9.

⁶¹ оп. с. с. 36 = Мемуары I с. 52.

⁶² Архивъ Югозап. Россіи VII. I с. 112.

набирати цілий човен солею, каже він ⁶³. В дипломатичній кореспонденції середини XVI в. маємо близші звістки про довіз солі з Качібею: «соляники» приходили туди з Київа і Луцька, і за оплатою «стародавнього мита» мали свобідно наберати сіль: кримський хан відповідає за їх безпечність і забезпечує їм «сторожу людей наших», тільки козакам не ручить безпечности, противно — скаржить ся, що їх соляники, приходячи по сіль, побивають і беруть в неволю його Татар⁶⁴. Партії соли, що везли сі соляники, звали ся десятками⁶⁵. Сіль ішла в гору Дніпром, возами й барками (комягами) до Київа, і дальше — на Дніпру й Припети, на Мозир, до Білої Руси⁶⁶.

Окрім соли з низу ватаги «уходників» привозили з степових промислів в значних масах мід, віск, сало, мясо, шкіри й особливо рибу — щуку, коропів, лещів, сомів і красу Дніпровського

⁶³ оп. с. 34 = Мемуары I с. 50, пор. 48.

⁶⁴ Посольская книга I с. 22 і 67.

⁶⁵ Архивъ Югозап. Рос. VII. I с. 83.

⁶⁶ Ibid. с. 618.

полову — осетри; рибу сю везли сьвіжу, вялену й солену, в бочках⁶⁷. Риба ловила ся також в великих масах і вище, в околицях Київа, і особливо на Припети, на устю р. Тура: Михайло Литвин оповідає, що там з початком марта риба йшла нечувано збитою масою, і туди на сей час масами з'їздили ся купці по рибу (він каже, очевидно — побільшуючи, що за день наповняли там рибою до тисячки возів)⁶⁸. Крім місцевої людности на сі промисли приходили люде з горішнього Дніпра — з Мозира, Вихова, Могилева, «й иньші чужогородці», що оплативши ся старостам за право промислу і віддавши потім певну частину здобутого (черкаський староста нпр. брав восьму частину «з рыбь, з сала, з мяса, зь кожь и зо всего»), везли потім продукти собі до дому⁶⁹.

⁶⁷ Архивъ Югозап. Россіи VII. I с. 85 і 86, 112, Акты Зап. Россіи I с. 194, Fragmina с. 34= пор. Мемуары Юж. Руси I с. 49-50.

⁶⁸ I с. = Мемуары I с. 49. Що на усте р. Тура (котрий саме з притоків Припети тоді так називав ся, не знати) дійсно з'їздили ся по рибу, видно і з мозирської люстрації — Архивъ VII. I с. 618-9.

⁶⁹ Архивъ VII. I с. 85.

Мід в великих масах споживався в подніпрянських містах, по корчмах; в Черкасах старости навіть не дозволяли міщанам возити мід до Київа, ані продавати кому, тільки забирали до корчом, по певній примусовій ціні⁷⁰. Збіже мусіло приходити в значних масах з горішнього Дніпра, бо в першій половині XVI в. хліборобство в Київщині так упало, що навіть для тутешніх залог привозили хліб з північних волостей Дніпром⁷¹. Черкаські міщане, як оповідають, везуть до Київа, мід і рибу, щоб купити собі «жита і иньших живностей»⁷² — очевидно, теж привозних переважно. Одначе й залюдненне тутешнє в першій половині XVI в. було таке слабе, що ціла та місцева торговля, абсолютно взявши, була зовсім не велика. До експорту з місцевих продуктів в сїм часі міг іти віск і шкіри; з кінцем XVI в. розширяєть ся на Подніпрянську Україну вивіз лісових продуктів, але про нього будемо говорити низше. Тут згадаю іще про оден

⁷⁰ Архивъ Югозап. Россіи VII. I с. 83 і II с. 357, Акты Зап. Россіи II с. 353.

⁷¹ Архивъ Югозап. Россіи VII. I с. 80, пор. Акты Зап. Россіи II с. 347.

⁷² Архивъ Югозап. Россіи VII, II с. 367.

місцевий продукт, що далі служив *sui generis* важним продуктом заграничної торгівлі — був ним невільник.

Про торгівлю невільником в давніших століттях була мова на своїм місці⁷³. Уже в X-XII вв. кримські міста й Царгород були великими торговищами для руського і взагалі східно-європейського невільника, що в великім числі довозив ся чи то руськими купцями, чи то Половцями, що продавали в кримські міста людей, взятих в полон під час їх нападів. Заснування в Криму італіянських колоній і торговищ розширило й оживило торг східноєвропейським невільником — його почали вивозити в великих масах в західні порти Середземельного моря. XIII-XV століття були часом нового розвою невільництва в краях Середземельного басейна; під впливом різних чинників, а передовсім — запотрібовання й браку робітника, розвиваєть ся там попит на невільника, і його в великих масах починають довозити з різних «невірних» країв — католики, як ми знаємо, не могли бути, в прінципі, рабами, а що до невірних зачисляли всіх не-католиків, тож не було перешкод в уживанню нашого невільника. Венеція і Генуя в XIV-XV вв. були як раз найбільшими торговищами

⁷³ Див. т. I 2 с. 250, 256 і далі.

невільників⁷⁴, і поруч різних інших невільників — татарських, черкеських, болгарських і т. и., вони вивозять в західні порти також в великім числі невільників і невільниць з наших країв, тим більше що татарські напастники постачали їх в великім числі, а попит на них був навіть більший ніж на інших. Тана і Кафа були головними експортними місцями, а як широко вів ся сей експорт, показують сучасні корабельні приписи, що забороняли з санітарних мотивів везти на поменьших галерах більше як 30 невільників, а на більших — найвище 60⁷⁵.

В XIV-XV вв. торг чорноморським невільником захоплює ціле побереже Середземного моря. Нпр. статистика невільників з крайнього кута Середземельного моря — Русільона, на французько-гішпанським пограничу, для XV в. виказує цілу третину рабів з чорноморських країв, і

⁷⁴ На підставі побраних державним скарбом оплат з рабів нпр. числять число рабів в Генуї 1397 р. на 3.400 голов, — *Cibrario Della schavitu e del servaggio*. В Венеції невільників було так багато, що в 1368 р. там спокій горожан був ними загрожений — *Lazari y Гайда Levantehandel II 548* (спеціальний екскурс про торгівлю невільником).

⁷⁵ *Pardessus Collection des lois maritimes IV c. 515 і далі.*

близько четвертину — невільників «руських» і «білих Татар» — себто татарських невільників з земель українських і великоросійських. Ціна на них була найвища — за них платили 50 до 100 ліврів, тим часом як за інших не платили вище 60 ліврів⁷⁶. В Італії ціни були значно вищі й ішли тягом в гору — в XV в. платили по 30-50 дукатів і вище, і найдорожше платять ся знову таки руські невільники, а ще вище невільниці — платили за них часом до 100 дукатів; цінили їх за красу, тому уживали ся вони не тільки до роботи, а й на інші цілі. Фльорентийська патриціанка сіньора Строцці дає нпр. такі науки своєму сину (лист з 1455 р.): «як ожениш ся, тобі буде потрібна невільниця; напиши, яку схочеш — чи Татарку — вони витривалі на роботу, чи черкеську — всі вони визначають ся здоровем і силою, чи руську — з Росії, що визначають ся приємністю й красою (*sono piu gentile di compressione e piu belle*)»⁷⁷. Пані Строцці

⁷⁶ A. Brutails Etudes sur l'esclavage en Roussilon du XIII au XVII s. — *Revue historique du droit francais*, 1886, VII, витяги у Луцицкого: Русские рабы и рабство въ Руссильонѣ въ XIV и XV в. — Унив. изв. київські 1886.

⁷⁷ У Луцицкого Рабство и русские рабы во Флоренціи въ XIV и XV вв. — Унив. извѣстія київські 1885.

вкінці радить синові купити Татарку — з мотивів господарських, але упадок родинного життя і моральності тоді власне піддавав інші мотиви попиту. І власне в XV в. появляється на італіянських торгах в великих масах руський невільник, особливо невільниці: їх бувало все значно більше ніж мушин (кілька разів більше), і пересічно вони цінилися дорожше. Положення їх зрештою при тім всім і в сих цивілізованих краях, серед розцвіту італіянського відродження, зовсім було незавидне: їх трактовано з цілою консеквенцією старого принціпа, що невільник становить тільки річ і власність сього пана, і хоч їх часто хрестили (а в Фльоренції охрещення навіть вимагалося приписами), ся католицька віра не причиняла ся зовсім до набуття якихось людських прав. Всякі роди кари були дозволені панови супроти невільника, і навіть забиття його не уважалося переступом. За те незвичайно острі кари — аж до кари смерті, накладають сучасні кодекси за порушення прав власності пана над невільником — крадіж його і т. и.⁷⁸

Замкнення Чорного моря для італіянських купців в другій половині XV в. (властиво від коли Турки здобули Царгород) ослаблює експорт

⁷⁸ Цитовані розвідки Чібраріо, Брютайля, Лучицкоґо.

чорноморського невільника. Уже в 1449 р. венеціанський сенат застановляє ся над справою довозу невільників супроти скарг на все більший брак невільника⁷⁹. Генуезці пробовали урядити експорт невільника з Кафи суходолом, через Галичину, і кілька звісток про таке транспортованне невільників сюдою маємо з 1460-70 рр.⁸⁰. Упадок італіанських чорноморських кольоній в 1470-х рр. задав останній удар сьому торгу їх, і в звязку з сим упадає невільництво в Італії з кінцем XV в. В XVI-XVIII вв. на західнім побережу Середземельного моря воно ще існує правно, але в житю невільники стрічають ся все рідше.

Далі вивозив ся натомість чорноморський невільник, як і перед тим, на східні торговища. В великих масах вивозили невільника до Єгипту — там окрім робітників куповано невільників, уже від XIII в., до султанського війська, т. зв. мамелюків, в

⁷⁹ У Zanelli *Le schiave orientali in Italia* — Nuova Antologia 1868 с. 244.

⁸⁰ Див. привилей Казимира для Генуезців 1466 р., що уставляє осібне мито від голови кожного невільника перевезеного через землі Польщі — оден золотий: *Akta gr.i ziem. VI ч. 67* і витяги з львівських міських актів у Лозіньского *Kupiectwo* с. 430 і Кутшеби *op. c. c.* 72.

великих масах: в XIV в. річний довіз мамелюків до Каіро досягав 2.000 голів! Сюди отже вивозили більше мушин, як невільниць, і для мамелюцького війська особливо пожадані були Татари — за них платили 130-140 дукатів за голову⁸¹. В великих масах вивозили чорноморського невільника до Туречини, Малої Азії. В великім числі уживали їх в своїх господарствах самі кримські Татари. Михайло Литвин, що з гіркою іронією розписуєть ся про сей масовий вивіз невільника, каже, що й тут наші земляки мали дуже добру, хоч не дуже похвальну для них самих репутацію: при продажі невільників, каже він, продавець викликає, що се невільники нові, ще не попсовані, з землі королівської (Литовсько-польської держави), а не московської — бо московські невільники, як брехливі і хитрі, на невільничім торзі мають низький курс⁸². Товар сей, каже він, дорогою ціною купують чужосторонні купці, що перепродують його потім в дальші краї — Сараценам, Персам, Арабам і т. д. Торг невільниками іде у всіх кримських містах, а найбільший в Кафі; тут їх часом цілими юрбами женуть з торговища просто на кораблі, і через те

⁸¹ Пільоті у Гайда оп. с. с. 546.

⁸² оп. с. с. 11 = Мемуары I с. 20.

Кафу, каже наш мемуарист, можна назвати огидною ненаситною пащею, що пожирає нашу кров.

ТОРГОВЛЯ В ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ В XIII-XVI ВВ.

Найдавніші звістки, торгівля з Зах. Європою, орієнтально-візантійський торг, Понизє й галицько-чорноморська дорога, зносини з балтійським побережем, прусько-фляндський торг, торг вроцлавський і краківський, політика Казимира В., змагання краківських купців до замкнення руської торгівлі, прусько-литовська дорога, торговельні дороги з Прусії на Волинь і до Галичини, предмети торгу, замкнення границь за Людовика й Ягайла, упадок пруської торгівлі з Володимиром і Львовом, розвій краківської торгівлі на Україні, конкуренція вроцлавська, спори в XV в. Змагання Львова до монополії в полудневій торгівлі, процес з Краковом, львівський примус для міст галицьких і подільських, система галицьких доріг. Торг подільський, подільські торговельні шляхи, львівські претенсії. Волинський торг — упадок Володимира, луцький склад, волинсько-поліські дороги, розміри торгівлі в

XV-XVI в., правительствена регуляція доріг на захід, їх зміни в XVI в., зносини з Заходом: Люблин і Познань, пруська торгівля, бужська артерія

Переходимо до Західної України. Її загранична торгівля має для нас остільки більший інтерес, що вела ся з більшою участю місцевої людности, а з тим — мала і для місцевого житя далеко більше значінне і вплив.

Давнійші стадії тутешньої торгівлі для нас майже не існують. Такі пункти, як Володимир, Берестє, Перемишль, Галич мусіли здавна визначити ся своїм торгом, але детальнійших звісток про їх торгівлю ми не маємо майже аж до XIV віка; ми можемо лише виробити собі деякий суд про торговельні дороги, загальні напрями й характер торгівлі, та про те значінне, яке мусіли в ній мати згадані городи в попередніх століттях, і сим поки що приходить ся й задовольнити ся.

Розумієть ся, торговельна діяльність сих міст мусіла розвивати ся головно в західнім напрямі, і на зносінах Київа з центрально-й західно-європейськими землями, на посередництві в них мусіла розвивати власна торгівля західно-українських міст. Сї зносини були досить живі, хоч ми й не маємо особливо докладних відомостей про них. Знаємо, що вже в IX-X вв

ходили західні купці до Київа і взагалі на Русь, а про руських купців чуємо, як вони ходять до Кракова й Праги, або привозять свої товари в городи горішнього Дунаю⁸³. І з дальших століть не бракує звісток про живі зносини з Русію західнослов'янських і німецьких земель. Ми бачили вище звістки про торгівлю з Київом Регенсбурга, торговельного центра горішнього Дунаю, з XI-XII в.; окрім них стрічають ся й загальніші звістки про зносини з Русію взагалі. З 40-х рр. XII в. маємо кореспонденцію німецького цісаря Конрада III з цісарями візантійськими в справі якихось німецьких підданих, правдоподібно купців, побитих і пограблених на Русі (in Rossia)⁸⁴. Маємо принагідні звістки про різних подорожни з Русі (peregrinantes de Ruzia)⁸⁵, й торговельні каравани, що на возах везли різні товари з Русі й на Русь⁸⁶, а

⁸³ Див. т. I 2 с. 255-6.

⁸⁴ Ottonis Gesta Friderici cap. 23.

⁸⁵ Scriptorum germ. hist. Scr. XII p. 642, див. у Васілевського оп. с. с. 138.

⁸⁶ plaustra in Ruziam vel de Ruzia tendentia — привилей м. Еннса з 1191 р.

з привилея м. Еннсу (на Дунаю, в Штирії) з 1192 р. довідуємо ся, що німецькі купці, які ходили на Русь з караванами, звали ся спеціальним іменем *guzarii*. Вони ходили через Еннс на Русь і з Руси далі в німецькі краї, особливо знов таки до Регенсбурга, і привилеї забезпечують їм свобідну дорогу за оплатою певного мита (12 денарів від воза)⁸⁷.

Звістку Карпіні про численних купців австрійських, німецьких і польських в Києві по татарським погромі ми вже знаємо. В давнійших століттях Польща не мала особливого торговельного значіння: польський хроніст з початку XII в. Мартин Галь каже про чужоземних купців, що вони лише в дорозі на Русь переходили через Польщу⁸⁸. Але при тісних політичних і династичних зв'язях з Польщею вона не могла зістати ся поза обрієм руської торгівлі: коли з Руси спроваджували туди навіть майстрів, то певно не обходили ся й без руських товарів. Так само і з Угорщиною. Вже київський книжник XI в. каже кн. Сьвятославу вчисляти предмети угорського торгу (в подунайських городах) — мусів він бути добре

⁸⁷ Привилеї м. Еннса з 1191 і 1192 р.-Archiv für österr. Geschichtsquellen т. X с. 83 і далі.

⁸⁸ Galli Chronicon, вид. 1899 с. 4.

знаний. З Західньою Україною Угорщина стояла в найтісніших зносинах, і торгівля мусіла тут вести ся досить жива. Принагідні звістки потверджують таку апріорну гадку. Так припадком довідуємо ся, що селяне села Залуки, на Тисі, в теп. Саболчським комітаті при кінці XII в. (за кор. Емерика) пограбили якихось купців що йшли з Руси⁸⁹ і за те були судом віддані тим купцям головою; очевидно тут мова про ту торговельну дорогу з Руси, з Галича на Синевідсько, з горішнього Стрия⁹⁰. В наданню тогож кор. Емерика остригомській капітулі на право побирання мита згадуєть ся про купців з Руси, що везуть свої товари до Пешту, Остригому й иньших міст⁹¹. Кор. Людовик в звіснім своїм листі до Дмитра Дедька упоминаєть ся за угорськими купцями з Кошиць, що галицькі митники беруть з них мита більші як з польських і иньших чужосторонніх⁹², а в иньшій, виданій тогож року

⁸⁹ a quibusdam mercatoribus de Ruscia venientibus, qui rusticos predictae ville super spoliatione rerum suarum in Budensi ecclesia ferri iudicio convicerant — Fejér т. VII. V с. 208.

⁹⁰ Пор. т. II 2 с. 470.

⁹¹ Fejér VII. V с. 143.

⁹² Fejér IX. I с. 209.

(1344), згадує про купців, що приходять до Угорщини з Русі, Польщі й інших країв⁹³.

Ми дійшли часів, коли галицькі й волинські міста вели вже вповні самостійно сю торговлю з західними сусідами, і коло них ся торговля обертала ся. Перше, поки центром східноєвропейської торгівлі був Київ і вповні домінував над нею, західні українські міста мусіли брати участь в торгівлі головно як посередники в зносінах Києва з західноєвропейськими землями. Члени руської дружинно-купецької верстви, уміщені по залогах і урядах в більших городах Західньої України, розумієть ся, брали від початку участь в сих зносінах і торгівлі. Вивозили ся в західні землі східноєвропейські продукти — футра, віск, невільники, а також товари, що приходили до Києва й на Русь взагалі зі Сходу і з Візантії — шовк, корінне, фабрикати; могли йти також і деякі руські фабрикати — нпр. вироби руського золотництва XI-XII в.: недурно Київ і взагалі Русь сих часів представляла ся західноєвропейському чоловіку сих часів чимсь невимовно блискучим, розкішним⁹⁴.

⁹³ Ibid. IX I с. 210, пор. т. IV с. 27-8 і 377.

⁹⁴ Пригадаймо здивованне Німців перед богацтвами Сьвятослава, поголоски про нечисленні богацтва, які дав за

До тих транспортів, що йшли з Київа, князі, дружина і купці західніх українських міст мали що прилучити й свого з того, що здобували з даней, війни й торгів: футра, віск, невільника⁹⁵. Для своїх ближших сусідів — земель польських і угорських, вони служили посередниками в обміні на предмети київської торгівлі, київського транзита. Але досить скоро — ще перед упадком київської торгівлі, протеребили західні українські землі й свої власні дороги до тих торгів, звідки приходили візантійські й східні товари на київський ринок — до грецьких портів Чорномор'я.

Се особливо важно було для Галичини: супроти непевних, напружених відносин галицьких князів до київських і ближших сусідів — волинських, для галицької торгівлі дуже важно було увільнити ся від залежності від київської торгівлі, від можливости замкнення границі, і вітворити собі дороги до тих джерел, звідки київські купці діставали свої товари.

свій викуп Володар, або легенди про скарби, вивезені з Галичини Казимиром — див. т. II 2 с. 64, 415 й ин.

⁹⁵ З товарів, що приходять на Угорщину з Руси, в привилею Емерика згадують ся дорогі футра; між товарами, що приходять до Еннса, віск і шкіри — се мабуть товари з Руси.

Се до певної міри удало ся галицьким купцям осягнути. Галичина в XI-XII вв. сильно рушаєть ся на полудне, кольонізує дністрянсько-прутське Понизє⁹⁶ й стає в XII-XIII вв. досить міцною стопою на чорноморськiм побережу. Дуже правдоподібно, що сей похід на полудне диктували галицьким князям в значній мірі власне торговельні мотиви. В середині XII в., галицькі князі держали вже в певній залежності від себе усте Дунаю: досить загальні згадки Слова о полку Ігоревім про власть галицького князя на Дунаю потверджують ся оповіданнєм про похід Івана Берладника; з нього бачимо, що тут не тільки промишляли галицькі риболови, але ходили галицькі кораблі («изби двѣ кубарѣ и взя товара много» — мова, судячи з контексту, про кораблі галицькі)⁹⁷. З першої половини XIII в. маємо вже зовсім виразні звістки про торговельний рух між Галичом і чорноморськiм побережем: Данило стрічає за Дністром вози, що йшли «къ плаву» — правдоподібно до Дністрової пристани, щоб ладувати товари на човни, а низше стрічають на Дністрі «людыя из Олешья» — човни, що прийшли з

⁹⁶ Див. т. II 2 с. 416.

⁹⁷ Слово о полку Іг. Х, Іпат. с. 341.

Олешя на устє Дністра, і Дністром пішли в гору; вони везли між иньшим рибу й вино — чорноморські продукти⁹⁸.

Таким чином Галич в сім часі стояв в безпосереднім полученню з чорноморськими портами. Білгород на місці старої Тіри, на устю Дністра, стає портом Галича, як Олешє було портом Київа. Але также як Київ Олешя, не потрапив Галич Білгорода задержати трівко в своїх руках — росширення Татарської орди розриває залежність від Галича нижнього Дністра й Дунаю (Татари інтригують і на Понизю), а пізнійше бачимо Білгород (Монкастро), так само як і Олешє, в руках Генуезців⁹⁹. Не знати від коли, але правдоподібно — уже з першим своїм роспростореннем на чорноморськїм побережу, мусїли вони засїсти в обох сих важних торговельних пунктах, що давали їм ключ до торгвлї Дністра і Дніпра. Чи задержали ся (або може — відновили ся) якісь галицькї факторїї на Чорноморю де инде — се так само

⁹⁸ Іпат. с. 491 (рік 1220). Про топографію епізода див. т. II 2 с. 611.

⁹⁹ Про власть Генуезців над Білгородом (Монкастро) згадують подорожники XV в. — Гільбер Ляноа і Жан Ваврен — див. у Гайда ор. с. I с. 583.

трудно сказати, як і заперечити¹⁰⁰. В кождім разі перехід в руки Генуезців не знищив (може навіть підніс іще) значіння Білгорода як чорноморського порта для західньої України. Під генуезькою, ба навіть і пізнійше — під турецькою власттю Білгород зістаєть ся важною торговельною стацією, звідки приходили в Галичину й на Волинь предмети східньої й полудневої, левантинської торгвлі, котрими Володимир, Луцьк, Галич, Львів торгували з своїми близшими і дальшими сусідами, а ще більше — висилали їх через Польщу в землі німецькі, разом зі своїми місцевими продуктами, в заміну за товари західноєвропейські.

Кілька звісток, принагідно кинених волинським літописцем про Володимир 1280-х рр., досить добре ілюструють нам торговельні зносини тодішніх волинських (і галицьких) міст. Поруч тубильців літописець згадує в Володимирі як його більше менше постійних мешканців (торговельні кольонії) Німців, Сурождців, Новгородців, Жидів¹⁰¹. Сурождці — се безперечно не самі тільки люде з Суружа (Судака), а взагалі купці з чорноморських італіянських факторій, що вели в

¹⁰⁰ До сього питання вернуса в звязку з “портами” XV в.

¹⁰¹ Іпат. с. 605.

Володимирі торг своїми товарами і тут осідали. Новгородці приїздили сюдиж по ті товари (бо товари німецькі та східноєвропейські мали у себе дома). Що до Німців, то з иньших вказівок¹⁰² можна думати, що в Володимирі була тоді громада німецька на німецькім праві. Такі громади, звістні нам з часів перед Казимиром також у Львові і Сяноку, а можливо — фундовані ще й по иньших більших містах, служили натуральними посередниками в торгівлі з німецькими краями. З другого боку кольонії чорноморських купців — як володимирські Сурожці, як Вірмене, що осідають іще десь за руських часів у Львові, і дуже рано, ще за Коріатовичів, у Каменці, як кольонії караїмів у Галичу і Луцьку — служать посередниками в торгівлі з чорноморськими портами, звідки сі кольоністи напливали.

В другій половині XIII в. розвивають ся німецькі городи Прусії на долішній Вислі й стають важними торговельними стаціями для цілого вислянського басейна, а з тим і для західньої України. Буг і Висла служили дуже вигідними дорогами на Волинь і до Галичини, і пруські міста — особливо Торн, також Кульм, пізнійше Гданськ, розвивають широкі зносини з західніми

¹⁰² Див. т. V с. 224-5.

українськими землями, служачи посередниками для них в торгівлі з західно-європейськими краями — головно Фляндрією, що розвиває в тих часах дуже інтензивний промисл, і взагалі з побережем Північного моря. Творить ся таким чином велика торговельна дорога: Чорне море — Білгород — Володимир і Галич (з XIV віком Львів) — пруські міста — Фляндрія, півн. Франція, Англія. Славна катольтонська мапа, рисована коло 1375 р., при Львові (ciutat de Leo) зазначає, що сюди приїздять східні купці і далі їдуть через німецьке море до Фляндрії¹⁰³. Вказівку сю треба спростувати лише, як бачимо, остільки, що сю дорогу не проходили східні каравани на скрізь, бо торгівля розбивала ся на кілька етапів, а в сумі така транзитна дорога дійсно існувала для східніх і інших товарів. Сею дорогою ідуть на північ і товари східні та орієнтальні (передусім шовк і корінне) і продукти українські, литовські, польські (футра, віск), а з півночі — продукти західноєвропейської мануфактури, передусім сукно.

Уже з тих же 1280 рр. (1286) маємо грамоту Володислава Локєтка, князя ленчицького і куявського, видану на прошенне купців з Торуня й Хєлмна (Кульма), що пробували на Русі: князь дає

¹⁰³ . Buchon et Tastu с. 19, у Гайда II р. 719.

їх човнам свобідну дорогу через свої землі¹⁰⁴. З 1320 р. маємо грамоту князя волинського Андрія громаді м. Торуня¹⁰⁵; князь заявляє, що для розвою своєї землі й для вигоди купців, які-б хотіли іти в його землі з сукнами й иньшими товарами, він постановив, аби митники не сьміли наперед брати сукон анї иньших товарів від купців; всяка шкода, яку-б вони понесли в його землі, буде винагороджена їм у двоє, і всякі права, які купці мали на Руси за часів його батька Юрія, будуть служити їм і на далі. Грамота ся служить таким чином документом давніх і уставлених торговельних зносин пруських купців з Волинею і Галичиною. Теж саме говорить лист Дедька до торунських купців, висланий ним по першім поході Казимира¹⁰⁶. Він повідомляє їм, що з Казимиром уже прийшло до згоди, й вони можуть безпечно їхати до Львова (через польські землі); він обіцяв винагородити шкоди, починені Львовянами в

¹⁰⁴ Codex dipl. Prussiae II ч. 12 (cives de Thorun et Culmine mercatores qui sunt in terra Russie).

¹⁰⁵ Hansisches Urkundenbuch II ч. 271.

¹⁰⁶ Hansisches Urkundenbuch II ч. 690, пор. нашої Історії т. IV с. 27.

розрухах по смерті Юрія-Болеслава; хто хотів би оселити ся у Львові на все, дістане горожанські права й річну свободу від повинностей, як і давнійше бувало.

Тут бачимо слід давнішого протегування німецьких купців і заохочування їх, аби осідали в руських містах. Такі купці, осідаючи на Руси, служили натуральними посередниками в сій торгівлі та улекшували в ній участь як Німцям заграничним, так і тубильцям. Зі звісного листу володимирської міської громади до громади м. Штральзунда (на Рігені), з 1324 р.¹⁰⁷, бачимо, що володимирські купці ходили не тільки до пруських міст, але й далі, до першого джерела пруського торгу — до Фляндрії. В листі сім читаємо, що володимирські горожане Бертрам Русин і Миколай його брат закупили собі у Фляндрії 88 штук сукна: 14 іпрського (з Ypres), решта турнейське (dornenses — з Tournai) і поперінгського (poprenses — з Poppeingeu), і дали на фрахт на якийсь корабель, який спіткало нещастє — коло Рігену він мав аварію, і володимирська громада поручає штральзундській, аби вставила ся за тими володимирськими купцями — аби їм те сукно віддано.

¹⁰⁷ Див. т. V с. 225.

Попри пруську лишили ся в уживанню давні дороги на Краків і Вроцлав до середно- і полуднево німецьких міст. Пізнійший венеціанський подорожник (Ал. Рончіното) переказує традицію, що за давніх часів східні товари йшли сухою дорогою з Астрахани через Польщу й Німеччину навіть до Італії¹⁰⁸. Полишаючи на боці, як не дуже певні крайні части сеї караванної дороги, дорога з Руси до полудневої Німеччини через Польщу дійсно мала чимале значінне для полудневих товарів. Ніренберський купець з другої половини XIV в. лишив в своїх записках виразний слід сеї тодішньої дороги, записавши, що в Тані важать на кантари, сей кантар відповідає у Львові 4½ каміням, а на ніренберську вагу се дає цетнар без 4½ фунтів¹⁰⁹. А яке значінне сій торгівлі признавали її ближші посередники — купецькі громади Кракова і Вроцлава, дуже проречисто показує завзята боротьба за торговельні дороги на Русь, яка вивязала ся після польської окупації Руси¹¹⁰.

¹⁰⁸ Viaggi alla Tana p. 161 — у Гайда II p. 789.

¹⁰⁹ Chroniken der deutschen Städte I p. 103, у Гайда II p. 719.

¹¹⁰ Її представив недавно др. Кутшеба в своїй праці про торгівлю Кракова.

Краківські купці дістали певні торговельні привілегії ще за руських князів. Одного дня зі згаданою грамотою для купців торунських (1320 р.) князь волинський Андрій видав також привилей для купців краківських, написаний подібними-ж словами з тим торунським, але з важною відміною в змісті: тим часом як грамота купцям торунським обіцяла їм лише захованне на пізнійше давнійших прав та забезпечала їх від надужить митників, привилей купцям краківським знижав давнійше мито, побиране в Володимирі, з 3 грошей від кожного коня (*de quolibet animali*) до одного гроша. Тому що грамота торунським купцям нічого не каже про висоту оплат, не можемо знати, чи оплата визначена для краківських купців була низшою від торунських чи ні, але в кождім разі воно виглядає на певного рода конкуренцію краківських купців з пруськими. В повній силі така конкуренція дала себе знати пізнійше,

Ще перед окупацією Руси Казимиром Вроцлав підіймає крик на якісь нові мита й трудности, заведені Казимиром на дорозі до Руси, і просить свого зверхника цісаря Кароля IV вставити ся за ними перед Казимиром. Справу сю одначе полагодити не удало ся, і Кароль дав позволенне Вроцлавянам арештовувати польських купців в

границях Чеського королівства¹¹¹. Чи був у тім розпорядженню Казимира якийсь глибокий план, се ще тяжко сказати. Кілька місяців пізнійше по тих скаргах Вроцлавлян Казимир видає грамоти, де дає свобідні дороги через польські землі купцям торунським, й нормує сі дороги, ведучи їх і на Русь, до Володимира (через Мазовше, на Сецехов, Казимир і Люблин), а захопивши в осени 1349 р. Галичину й Володимир, видав нову грамоту пруським купцям (а спеціально торунським) на свобідну дорогу до Володимира, позволяючи їм вести свобідно торг і пробувати, та прирікаючи винагородити можливі шкоди, як би вони які понесли в його руських провінціях¹¹².

Незадовго одначе Казимир змінює таку політику «вітвертих дверей». Краківським купцям, що в тяжкі хвилі виручали короля своєю монетою і саме тоді на руський похід (1352 р.) позичили йому більшу суму¹¹³, удасть ся, очевидно, прихилити Казимира до свого пляну — змонополізовання

¹¹¹ Korn, Breslauer Urkundenbuch I с. 169. Mosbach, Przyczynki do dziejów polskich z archiwum m. Wrocława с. 79.

¹¹² Hansisches Urkundenbuch III ч. 147 і 159.

¹¹³ Див. т. IV Історії с. 35.

заграничної торгівлі з сусідніми Руськими землями в руках краківських купців. В 1354 р. видає король привилей, де дозволяє заграничним купцям продавати товари в Кракові тільки купцям краківським або взагалі польським, не заграничним. Було се загостренням привилею складу (наданого в лекшій формі ще 1306 р.): заграничні товари, звідки-б вони не приходили до Кракова, не тільки не могли піти транзитом далше, але мусіли бути примусово продані купцєви польському (головно, очевидно, купцям краківським)¹¹⁴. При тім, видко, око мали особливо на торгівлю руськими товарами і з Руськими землями, бо кілька місяців наперед Казимир замкнув зовсім дорогу на Русь заграничним купцям. Даремно Вроцлавяне старали ся його переконати й випросити собі дорогу на Русь — він повторяв все, що здобув Русь силами своїх підданих, иньші були йому неприхильні, отже він і руську торгівлю заховує виключно для своїх підданих¹¹⁵.

¹¹⁴ Kodeks m. Krakowa I ч. 29.

¹¹⁵ se terra Russye propriis suis hominibus expugnasse et quod via illa solum suis hominibus mercatoribus patere debet — Korn, Breslauer Urkundenbuch с. 170; пор. пізнійшу (о півтора року) відповідь його *ibid.* с. 172: de stratis versus Russyam quomodo rex Polonie dedit responsum, ita quod nulli hominum vellet favere

Тут бачимо уже виразний, далекосяглий плян: зробити торгівлю з руськими землями виключною привілегією, монополем польських підданих, передовсім Кракова, що й перед тим вів визначну торгівлю з Русію і в своїх руках держав торговельні дороги далі на захід. Купці вроцлавські й німецькі на далі мали купувати руські товари в Кракові від польських купців. Торговля руських міст з німецькими торгами мала бути перервана й передана містам польським. Держачи в своїх руках дороги на Русь, що вели через Польщу, Казимир міг надіятися на успіх такого пляну.

Однак він не удав ся. Тим часом як вроцлавські купці звернулися на дорогу репресій — задержувати та завертати польських купців, і за посередництвом цїсаря до такихож репресій хотїли намовити иньших інтересованих — купців

nisi suis, qui sibi adiuti fuissent contra Tartaros et ad alios sibi inimicantes. Перший лист Вроцлавян до цїсаря в сїй справі датований 19/II 1354, отже дорогу на Русь Казимир замкнув не пізнійше осені 1353 р., бо Вроцлавяне встигли вже удати ся до Казимира й дістати від нього відмовну відповідь не пізнійше лютого 1354. Др. Кутшеба в своїй розвідці про Східню торгівлю (с. 12) кладе се замкненне доріг на р. 1352, але виходить з помилки, датуючи папську булю в сїй справі 1352 роком. В розвідці про краківську торгівлю кладе він замкненне доріг уже на кінець 1353 р. (с. 76).

пруських¹¹⁶, ті пустили ся на иньшу дорогу: вони заходжують ся вітворити собі нову дорогу на Русь до Володимира через землі в. кн. Литовського і входять в порозумінне з литовськими князями в справі вітворення їм такої дороги через литовські землі. Чутки про се зараз пішли по Німеччині. Уже в осени 1355 р., на перші вісти про старання пруських купців в сїм напрямі¹¹⁷, вроцлавські купці просили цісаря, у котрого тоді були послы з Пруссії, аби заохотив їх з свого боку до такого утворення нової, безмитної дороги на Русь, поза границями Польщі, та щоб вистарав ся, аби до участі в сїм транзиті прийняли вони також купців з цісарських земель.

Дійсно, до порозуміння прийшло, і в 1356 р. пішли каравани через землі литовські на Русь, з поминеннем польських земель, як потім, на підставі Казимирових скарг, писав пруському магістру з докором папа: «Ви відчинили їм (Литві) проходи й

¹¹⁶ Breslauer Urkundenbuch c. 170.

¹¹⁷ *quomodo per mercatores inter dominos terre Prussye et Lythwanos tractatum sit de quadam strata propinque ducente de Prussia per Lythwaniam versus Russiam, ubi metas regni Polonie attingi non oportet* — Breslauer Urkundenbuch c. 172.

дороги, що в літі¹¹⁸ були звичайно замкнені, побудували небувалі мости, і тим дороги купців і ріжних людей, що з ваших і чужих навіть земель звичайно переходили до Татарських і Руських земель через Польшу, повернули ви через землі невірних (Литви); з того польському королеви й його підданам приходили всякі користи й вигоди, а тепер їх дістають ті невірні»¹¹⁹. Заносило ся дійсно на поминенне польських доріг в торгівлі Німеччини зі Сходом і Русію, і Казимир мусів занепокоїти ся. Тим більше, що в гру входили не тільки самі митні доходи, а й політичні інтереси: на ґрунті торговельних інтересів готово було прийти до трівкого нерозуміння між Прусією й Литвою, готова була спинити ся вічна війна пруських рицарів з Литвою, що відтягала сили Литви й робила діверсію, незвичайно цінну для Казимира в його боротьбі з литовськими князями за руські землі.

Казимир спішить ся ужити впливів папи, свого вірного союзника в руській справі, і папа шле пруським рицарям докори та жадає зірвання всяких порозумінь з невірною Литвою. Заразом одначе

¹¹⁸ Мова йде мабуть саме про літо 1356 р.

¹¹⁹ Theiner Monumenta Poloniae I c. 769.

мусів і Казимир попустити в своїх торговельних розпорядженнях, бо потім ми не чуємо вже нічого про замкненне границь. Вправді маємо з 1360 р. скарги торунських купців на якісь труднощі на польських дорогах, і вони в сій справі звертають ся до купців краківських і вроцлавських¹²⁰, але про замкненне доріг не чуємо. А при уложенню «вічної» згоди з литовськими князями в 1366 р. трактатами була запоручена свобода торговельного руху по старим дорогам: «а мыто не примышляти, но какъ извѣтка пошло, а по старымъ дорогамъ гостемъ пойти куда хочеть, а гостя не приневолити, но куда хочеть, туды поидеть»¹²¹. Се застереженне містить ся в трактаті з Любартом спеціально, але мусить мати ширше значінне. Спеціально пруським купцям мусіла бути дана свобода руху: пруські рицарі були союзниками Казимира в руській кампанії 1366 р.

З тих часів до нас доховали ся цікаві записки про мита на дорогах до Володимира і Львова, що дають нам досить живий образ тої пруської

¹²⁰ Hansisches Urkundenbuch III ч. 532 і 533.

¹²¹ Archiwum Sanguszków I ч. 1, про сей трактат див. т. IV Історії, с. 41 і примітки.

торговлі¹²². Тут означені дороги: з Торуня до Володимира і з Володимира до Торуня, з Торуня до Львова і зі Львова до Торуня старою дорогою, і з Торуня до Львова новою дорогою. Подаю виписки з них, як ілюстрацію сеї торгівлі:

Старі мита на дорозі з Торуня до Володимира: в Бобровниках на Вислі від коня що везе сукно 6 гр., а митнику 4 денари, від коня з футрами або полотном 3 гр. В Плоцку, Вишгороді, Закрочимі, Варшаві і Черску від коня по 3 гр. і 4 денари. На перевозі через Вепр, чи буде вода, чи ні, від коня півгр., в Сецехові від коня 8 гр., так само в Казимирі (давнійше 1 гр.) і в Любліні. Тут іще 2 гр. митнику, а від 4 штук сукна торунського 1 гр., стількиж від двох штук сукна поперінгського або подібного і від одної штуки сукна брігського (Brugge) або подібного; від 100 ліктів полотна (tele) півгр., від тисячі лисячих шкір 6 гр., стількиж від тисячі овечих¹²³; від паки товарів 12 гр., від мішка

¹²² Hansisches Urkundenbuch III ч. 559. Записки не мають дати, вони мусять належати десь до третьої четвертини XIV в. Деякий коментар до них окрім сього видання ще у Кутшеби в цитованих працях — про Краків с. 8 і далі, про східню торгівлю с. 14 і далі, також мапа Раверса.

¹²³ Кутшеба правдоподібно здогадуєть ся, що тут подекуди товари помішані, і прим. лисячі й овечі шкіри ішли не до

половину.

За руською границею в Холмі платили від коня по грошу, а від каравану, скільки-б в нїм не було возів, 33 гр., від сукна брали два рази так як у Люблінї, але сукно шкарлатне і полотно було вільне від мита; від 100 ліктів матерії грїш, від шкір спеціальні оплати¹²⁴. В Городлі 5 гр. від коня. В Володимирі брали 2½ процента від вартости товару.

Дорога з Володимира до Торуня: В Городлі по... гр. від коня¹²⁵. В Холмі по 1 гр. від коня, від круга воску 1 гр., від тисячки шкір 8 гр., від каменя (близько чверть сотнара) шовку 2 гр., від каменя коріння (species) 1 гр. В Люблінї по 8½ гр. від коня і спеціальні оплати від товару — низші ніж в Холмі. Далі такіж оплати від коней, як в дорозї до Володимира.

Дорога отже йшла через Мазовше, від Торуня

Володимира, а звідти.

¹²⁴ Сї оплати подані в якійсь незрозумілій валютї; правдоподїбно тут маємо нїмецькі означення руської монети, нпр. ½ тг. правдоподїбно — ½ гривни, купе може бути куною. Справа утруднюєть ся тим, що ми не маємо иньших рахунків на волинські гроші середини XIV в.

¹²⁵ Дюри в папері.

до Казимира над Вислою, від Казимира сухою дорогою чи до самого Володимира, чи може тільки до Буга, за Холмом.

Дорога з Торуня до Львова; в Берестю (куявським) від коня 6 гр., і 8 гр. митнику, в Ковелю 2 гр. (давнійше 1 гр.), в Гостиню 2 гр. 4 ден., в Ловичу 1 гр., в Раві 3 гр. 4 ден., в Горі на Пілці 1 гр., в Радомі 2, в Опатові 3 (давнійше 1). В Сендомірі 2½ гр. від коня і крім того оплати від сукна такі самі як в Люблині, від иньших товарів також подібні, сукно шкарлатне і полотно вільне. Відти дорога, що від самого Берестя ішла суходолом через землі Ленчицьку й Сендомірську, переходила через кілька дрібних, приватних мит (в сумі 2½ гр.) до Сяну й перейшовши його йшла на Русь на Крешів (1 гр. від коня), Любачів (так само), Городок (2 гр.) — до Львова. В сумі оплати на сій дорозі були значно низші як на володимирській, майже о третину. Може се певна тарифова політика в інтересах Львова. У Львові як і в Володимирі платили 2½ процента; осібний податок був від оселедців: від бочки 42 оселедці.

Дорога зі Львова до Торуня — стації й оплати ті самі. В Сендомірі від воза беруть 36 гр., від мішка перцю або зінзіберу 2 гр., від круга воску 1 гр., від тисячки шкірок 6 гр. На кінцевих стаціях оплата низша (в Ковелі гріш, в Берестю два).

Окрім сеї старої дороги була нова — з Берестя

вона йшла на Ленчицю і Іновлодзь, з Сендомиру на Ярослав, звідти на Перемишль і Городок. Оплати були трохи вищі (стацій було менше, але оплати більші). В Сендомірі брали так само, як і на старій дорозі.

Товари бачимо тіж, як ми вище їх загально означили: з півночі йшли передовсім сукна, також матерії вовняні, полотна, оселедці, різні вироби; з полудня — футра, шкіри, віск, корінне, шовк.

По смерті Казимира ся торгівля терпить нові перешкоди від польського правительства. Новий король Людовик, несвідомий попередніх проб, дав себе краківським купцям намовити на нове замкненне доріг на Русь заграничним купцям. Разом з потвердженнем права складу для Кракова, в 1372 р., видано грамоти, де Львів і Русь вітворено тільки для купців польських і угорських, всі иньші — «чеські, моравські, шлезькі, пруські і спеціально — торунські» під страхом конфіскати товарів не мали ходити на Русь — не могли йти далше Кракова й Сендомира¹²⁶. Таким чином головним торгом для них мав би бути Краків, де спеціально для торунських товарів установляв ся склад. Привід до того дали якісь кривди від пруських купців при

¹²⁶ Kodeks m. Krakowa I ч. 41-40. Hansisches Urkundenbuch IV ч. 529.

торгу сукнами й проміні грошей¹²⁷. Вправді, Володислав Опольський, діставши Галичину, не признавав сього замкнення, навпаки заохочував торунських купців, аби прибували на Русь¹²⁸. Але що дороги йшли через Польщу, тож пруським купцям не легко було скористати з сих Володиславових запрошень. Скоро одначе їм удалося добути від Людовика відчиненне дороги на Русь: в осени 1373 р. Людовик, на їх прошенне, відчинив їм давню Казимирівську дорогу на Русь і прирік, що як би з якихось причин схотів замкнути сю дорогу на ново, то упередить про се торунських купців шість місяців наперед¹²⁹.

З часів Людовика ми не знаємо більше таких замкнень. Наступило воно з початком королівства Ягайла, і знову з ініціативи Кракова, що дістає тоді нову грамоту з потвердженням права складу: дальше Кракова, Сендомира і Люблина не можуть іти чужі купці, ані обминати їх якимись

¹²⁷ Hansisches Urkundenbuch IV ч. 454.

¹²⁸ Codex dipl. Prussiae III ч. 106.

¹²⁹ Hansisches Urkundb. IV ч. 454.

непризнаними дорогами ¹³⁰ . І на сей раз правительство польське завзяло ся дуже. До чисто торговельних мотивів прилучили ся політичні: пруські рицарі підтримували Витовта протів Ягайла, і сей мав з Прусією свої власні рахунки. Пруські міста, для пресії, хотіли заборонити вивіз товарів з Прусії до Польщі, одначе не відважили ся здійснити сю гадку. Натомість власне в сїм напрямі іде правительство і купецтво польське. Навязують ся зносини з портами Поморя, через них — безпосередні зносини з Фляндрією ¹³¹, а пруську границу король з кінцем 1390 р. замикає зовсім: пруським купцям не вільно зовсім іти до Польщі, їх арештують і відбирають товари ¹³² . Заходи пруських купців і правительства нічого не помагали, й заборона, з невеликими перервами

¹³⁰ Kodeks m. Krakowa I ч. 63.

¹³¹ Див. Kutrzeba Handel Krakowa с. 34-5. В уложенях тоді з поморськими містами трактатах вітворена була дорога до моря і купцям з руських земель (uth Rutzenlande Rutzen — Kodeks m. Krakowa с. 92, 95, 98, 105), але не знати, чи користали вони з сеї можности.

¹³² Scriptorum rerum prussicarum III с. 168, 623, Najstarsze księgi Krakowa II с. 231.

потривала кілька літ.

Розумієть ся, мусіла вона, як і попередні заборони, відбити ся на руській торгівлі дуже сильно. Краків зміряв до того, щоб стати самотнім торгом для Руси що до західних товарів, і підтинаючи торгівлю Руси з Прусією й Вроцлавом та замикаючи руським купцям дорогу на захід своїм правом складу, він зближав ся по волі до сеї цілі — поки не осягнув її дійсно.

Торгівля Прусії зі Львовом ще потягнула ся. Пруські купці цінили її сильно і коли знесено замкненне пруської границі, в останніх роках XIV вв. бачимо її ще дуже живою. Міру дають переховані з останніх літ XIV і першої половини XV в. торговельні рахунки пруського правительства, що само вело торгівлю через своїх шафарів¹³³. Шафарі сї висилали своїх агентів (dyner), але у Львові мають свого т. зв. wirt-a, комісіонера з місцевих купців. Вартість товарів пруських шафарів на львівській складі разом з претенсіями по обрахунку 1402 р. виносила 219 гривен. Шафарі посилали фляндські сукна і бурштин, зі Львова діставали, в промін або купном, футра, шовкові матерії й корінне — як і

¹³³ Sattler Handelsrechnungen des Deutschen Ordens, 1887. Kutrzeba Handel ze Wschodem s. 32.

давнійше¹³⁴. Волинських міст в сих рахунках не стрічаємо вже. Правдоподібно, всі ті перешкоди відбили ся на волинській торгівлі ще сильнійше і скорше, ніж на галицькій, і ослабили її торгівлю з Прусією. Не забудьмо, що протягом цілого ряду літ, аж до Ягайла, Волинь стояла на ворожій стопі з Польщею, через котру ішли торгові дороги з Прусії до волинських міст, і рух на них мусів ще далеко частійше переривати ся, як з Галичиною, що все була за той час в польській окупації.

Але й торгівля львівська не довго потягнула. Війна з Прусією, розпочата в 1410 р., наново зірвала торговельні зносини з Польщею й замкнула дорогу на Русь. Від сього часу на довго никнуть всякі сліди торгівлі на Русі в пруських джерелах; фігурують тільки ще якийсь час довги львівських купців за побрані товари¹³⁵. Східне корінне, давнійше вивожене з Русі й експортоване до Фляндрії, пруські міста починають спроваджувати з Фляндрії¹³⁶. Нема ніяких звісток про якісь зносини Торуня не тільки з Володимиром, а й зі Львовом, а

¹³⁴ Ibid. с. 102-3, 137, 181, 266.

¹³⁵ Sattler 279, 291, 299, 301.

¹³⁶ Kutrzeba op. с. с. 32.

Торунь був досі головним, майже виключним посередником Прусії в руській торгівлі (Гданьск тільки пізніше здобуває значінне для руських земель — вивозом продуктів лісових і рільничих). В своїх скаргах на польське правительство, предложених папській курії в р. 1432, пруські рицарі підносять між иньшим, що невважаючи на приобіцяне мельненським трактатом (1422) відчиненне Польщі й Литви для пруських купців, вони ніяк не могли допросити ся відчинення дороги на Русь¹³⁷. Вкінці ся ситуація знайшла своє розв'язанне в повстанню пруських міст против рицарського правительства, викликанім між иньшим також і сею різкою суперечністю політики правительства з торговельними інтересами міст, що вимагали як тіснійшої звязи з Польщею — їх найголовнішим ринком. Підданне міст під власть польського короля (1454) привело вкінці до прилучення до Польщі всеї західньої Прусії (1466),

¹³⁷ Multociens domino regi per expertos senes mercatores certa strata a Prussia ad terras Ruthenorum descripta est, et per litteras autenticas sive fidem facientes talem fuisse stratam et a longis retroactis temporibus a mercatoribus usitatam eidem domino regi comprobatum est, et instanter in multis placitis petitum est ab eodem, ut iuxta inscriptionem suam predicta strata esset libera, hoc tamen non obstante articulo supra dicto non potuit obtinere — Codex epist. saec. XV, т. II с. 277.

і пруські міста на підставі інкорпораційного привилею дістали повну свободу торгу на всіх дорогах Польщі — «до Угорщини, Руси, Моравії, Шлезка, Австрії, Саксонії, Волощини,» з застереженням одначе, що «склади, мита і старі дороги в інтересах міст Корони й її провінцій задержують ся в повній силі далі»¹³⁸.

Поки се наступило, поки безпосередні торговельні відносини Руси з пруськими містами могли відновити ся й скріпити ся серед сих перешкод, які поставили їм тим часом сі склади, дороги і т. д., Краків вповні осягнув свою ціль: торговельні зносини Руси з пруськими містами були розірвані, пруські купці мусіли приїздити до Кракова по товар руський і східній, руські купці — діставати німецькі й иньші західні товари від купців краківських¹³⁹. З своїм правом складу й заборонаю

138 Volum. legum I c. 81.

139 В високій мірі характеристично — супроти прийнятої в польській літературі аксіоми, що Польща була посередником Заходу на Сході й прилучила руські землі до західньої культури, — що в дійсности як раз Польща, польське правительство й суспільність заборонами й иньшими насильними способами розірвали безпосередні зносини Руси з західніми, німецькими землями, навязані й розвинені в часах староруських!...

торговлі між заграничними купцями в Кракові краковяне розривають комунікацію Заходу з Русію і стають примусовими посередникам між ними. Заграничний купець в Кракові не міг продати свого товару заграничному купцеві, лише місцевому, з виїмком ярмарок, ані не міг перевезти через Краків заграничного товару чи з дому чи до дому, а мусів продати його в Кракові польським підданим.

Конкуренцію робив Кракову ще Вроцлав. Обминаючи Краків з його складом, вроцлавські купці — а з ними й німецькі, ходили на Сендомір і Люблин до Галичини й далі, в землі в. кн. Литовського і на полудне до Волощини і «до Татар». Вроцлав здобуває собі велике значінне також як місце вивозу волів з українських земель. Кракову така конкуренція була дуже немила, але замкнути Вроцлав'янам дорогу довго не удавалося. Ягайло признав їм свобідну дорогу не тільки на Русь, до Львова й Луцька, а й далі «до країв поган-Татар або Волохів,» з тим тільки, аби вони ходили старими дорогами — на Львів і Луцьк і иньші приписані городи¹⁴⁰. Від його сина Вроцлав дістав привилей на свобідне ходженне з волами й усякими товарами по всій Польщі, в. кн.

¹⁴⁰ Mosbach, Przyczyunki do dziejów polskich z archiwum Wrocławia s. 91 (1417).

Литовському й Угорщині¹⁴¹. У Львові в першій половині XV в. стрічаємо Вроцлав'ян не тільки приїзжих, з товарами, а й на сталім житю, так що згодом вписують ся до львівського міщанства. Люблинські ярмарки, куди приходили з своїми товарами вроцлавські купці¹⁴², здобувають важне значінне — з українських земель особливо для Волини й Побужа¹⁴³. А ходячи з транспортами волів до Шлезка з руських земель, купці галицькі й иньші мали спромогу й нагоду набувати тутешні товари в Шлезку. Дорога їм була вільна до Шлезка на Сендомир, з поминенем Кракова, і сею дорогою західноєвропейські товари, котрі Краків хотів змонополізувати у себе, йшли на Русь поза його руками бодай в части.

Краківські купці не залишали заходів против

141 Ibid. с. 98 (з р. 1447).

142 Pomniki m. Lwowa II pag. 73, 79, 140, 183, 249, 274 — перед р. 1414; для пізнійшого нпр. Akta gr. i ziem. VI ч. 24, регести з книг радецьких львівських у Кутшеби Handel ze Wschodem с. 44-5.

143 Кутшеба бачить доказ розвою сих ярмарок уже в цитованім привилею 1414 р. Се ледво, але в процесі 1485 р. справді маємо на се вказівки.

сеї конкуренції. Уже повисше згадані грамоти вроцлавським купцям служать мовчаливими свідками сих заходів, бо в першій лінії були призначені для забезпечення від краківського складу. Але не забезпечили. Покликуючи ся раз у раз на своє право складу, краківські купці жадають, аби вроцлавські ходили до Польщі не инакше як на Краків, і дістають в тім напрямі накази від правительства. В 1457 р., на скаргу краківської громади, що купці з усяких міст Польщі й Руси ходять до Шлезка і спеціально — до Вроцлава, возять відти товари, поминаючи Краків, і за їх прикладом роблять се собі й купці заграничні, — кор. Казимир заборонив своїм підданам і чужоземським купцям, ходячи до Шлезка чи зі Шлезка, поминати краківський склад¹⁴⁴. З 1473 р. маємо прип'ямнене на адресу купців шлезьких та угорських, аби не ходили иньшими дорогами як лише на Краків і тут продавали свої товари. Але вроцлавські купці, тримаючи ся давнійших дозволів, не слухали ся й поминали Краків далі. Се привело до процесу в р. 1485. Краківські купці скаржили ся на вроцлавських, що вони поминають Краків. Головно справа йшла про їх торг у Львові й Любліні. Вроцлавяне покликували ся на привилей

¹⁴⁴ Kodeks m. Krakowa I ч. 143.

Володислава Ягайловича. Визначена королем комісія уневажнила сей привилей супроти краківського права складу й заборонила знову вроцлавським купцям поминати Краків¹⁴⁵.

Як бачимо з сих актів, вроцлавські купці не дуже таки слухали королівських наказів і ходили собі далі на Русь з товарами, поминаючи Краків. Так само українські міста, не вважаючи на претензії Краковян і королівські заборони не хотіли вирікати ся своїх безпосередніх споконвічних зносин з Угорщиною та ходити на Краків. В 1470 р. король на прошенне громади м. Сянока видав привилей, (на місце давнійшого якогось, мовляв спаленого), що купці з Руси й Поділя, ідучи на Угорщину й навпаки, повинні ходити через м. Сянік, не инакше¹⁴⁶. Отже була в уживанню ся стара руська торговельна дорога на Угорщину, а ходили в дійсности й іншими (розумієть ся не на Краків). Але правильного й успішного розвою таких безпосередніх зносин серед вічних заборон — під карою конфіскації, розумієть ся, не могло бути... І хоч кінець кінцем торгівлю українських міст не удало ся удержати в такій тісній залежності від

145 Ibid. ч. 195.

146 Akta gr. i ziem. III ч. 123.

міст польських (Кракова передовсім), як то собі бажали сі міста, а з ними й правительство, і навіть з упадком міського життя в Польщі, в XVII в. нпр., краківські впливи навіть в Галичині йдуть на друге місце перед операціями купців пруських і шлезьких, як іще побачимо, — але ослабленне української торгівлі, стисненне її в узькі льокальні рами, перенесенне ролі посередників на польські міста (поруч Кракова особливо Люблин і Познань) було в значній мірі осягнене тою торговельною політикою.

Стративши безпосередні зносини з західною Європою завдяки привілеям Кракова, Львів — що від середини XIV в. рішучо стає головним торговельним центром Галицької Русі, старається зате задержати виключно в своїх руках торгівлю зі східними краями. Він іде тож дорогою монополій і привілеїв, взагалі характеристичною для середновічних західноєвропейських відносин, Польщею пересаджених на Русь. Він змагає також до права складу і — до сконцентровання у себе всіх торговельних доріг через Русь, так як Краків, — щоб купці східні не могли везти своїх товарів далі на захід чи північ, а спродавали їх у Львові, і купці з польських чи німецьких міст не могли самі ходити «татарською дорогою,» а купували східні й руські товари у Львові і щоб не вільно було обминати Львова та ходити через иньші міста. Уживши тих

способів, яких звичайно уживано — то значить сипнувши грошей на королівським дворі, Львів дістав від кор. Людовика привилей, котрим замкнув «татарську дорогу», як потім скаржили ся інші купці¹⁴⁷. Був то очевидно привилей на склад м. Львову — на жаль, не захований, бо відібраний потім назад королем. Як можна було надіяти ся, замкненне Львовянами татарської дороги викликало реакцію серед інтересованих купців, що вели самі торгівлю на сій дорозі. На чолі їх стає Краків.

Ми знаємо, що він ще від руських князів дістав привилейі на торгівлю в галицько-волинських землях. І пізнійше Краковяне не залишали старань коло задержання свобідної дороги на схід, о скільки тривожні політичні події лишали можливість для торговельник зносин на сій дорозі. Маємо нпр. з 1375 р. грамоту видану Олександром Коріатовичом, як князем подільським, краківським: купцям на свобідну торгівлю в його землі і на свобідний перехід через неї — то значить через Камінець до

¹⁴⁷ Racione preclusionis et prohibitionis vie thartarice — Kodeks m. Krakowa I ч. 54 і теж ч. 58. Д. Кутшеба (Handel ze Wschodem с. 112) припускає, що було таких привилейів два — Єлисавети і потім потвердження Людовика, але в тих документах (цитованих вище — ч. 54 і 58) не видно того: Людовик говорить лише про оден свій привилей.

Білгорода на ту «татарську дорогу»¹⁴⁸. Була се відповідь на заходи Львова коло її замкнення. Коли-ж Львовяне дістали від короля Людовика свій привилей, Краковяне ужили всіх заходів на королівськiм дворi — і доби́ли ся його відкликання. Людовик видав нову грамоту, в 1379 р., де пояснив, що купці з ріжних міст (а передовсім очевидно — краківські, що сю грамоту вистарали ся) представили йому, які шкоди діють ся їм через замкнення татарської дороги, і довели йому сьвідоцтвами ріжних поважних осіб і міст, що ся дорога була вільна за часів Казимира. Тож він відкликує свій привилей м. Львову і відчиняє «татарську дорогу» для купців з усіх польських міст — мають нею свобідно ходити, куди і коли хто схоче — тільки платити мито у Львові¹⁴⁹.

Се був удар для Львова, але він з ним не помирився і дороги не відімкнув. Противно, він входить ще в порозумінне з князем Любартом волинським що до спільного удержання «складів в Володимирі, в Луцьку і львові як вони здавна

¹⁴⁸ Kodeks m. Krakowa I ч. 47.

¹⁴⁹ Ibid. ч. 54.

істнували»¹⁵⁰. Любарт обіцяє Львовянам, що доки король не зломить силоміць¹⁵¹ львівського складу — не відкриє дороги чужим купцям до «поганської землі», доти й він, Любарт, не пустить купців польських чи німецьких країв до поган¹⁵². Таким чином забезпечали себе Львовяне від можливості, що сторонські купці, не маючи переїзду через Львів, почнуть обминати Львів та шукати дороги через волинські міста. Заразом львівська громада робить всякі заходи на королівському дворі, аби вернути собі право складу. Людовик опинив ся в

¹⁵⁰ dass dy Nyderloge blybe czu Ladymir czu Luczk und czu Lemberg, als is alders her vormols gewest ist.

¹⁵¹ welde uch ober unzer Herre der Konig gewolt tun und hyse den gast durch uwer lant ken Heydenlant czyn...

¹⁵² Akta grodz. i ziem. III ч. 30. Грамота видана 18/XI. 1379, уже по відкликанню Людовиком його привилею для Львова (що наступило 21/VIII), і у Львові мусіли вже знати про се відкликаннє, але хотіли й надіяли ся удержати ся при праві складу. Толкувати їх порозуміннє з Любартом так, що львовяне не знали тоді ще про відкликаннє, як робить др. Кутшеба (ор. с. 112), не можна: пришлось бы думати, що у Львові по трох місяцах не знали про відчиненнє татарської дороги. Але вповні можливо, що Любарт не знав, видаючи свою грамоту, про знесеннє львівського складу.

досить труднім положенню між конкурентами, і вкінці зробив такий компроміс, що признав Львову склад неповний, який не загорожував чужим купцям татарської дороги вповні: всі купці з польських і угорських міст, що йшли на татарську дорогу, мали спинити ся у Львові на 14 днів і тут торгувати, а по тих чотирнадцяти днях могли собі йти далі до Татарщини й усяких татарських міст; вертаючи ся назад з товарами, так само мусіли стати у Львові на чотирнадцять день, а не продані товари могли везти далі¹⁵³.

Вигравши таким чином справу зі Львовом, Краковяне рядом дальших привилеїв забезпечали собі свобідний торг в руських землях. Ще перед порішенням свого спору з Львовянами вони вистарали ся собі від Любарта привилей на свобідний торг в його краях і переїзд через них, за оплатою тільки половини ціла¹⁵⁴. Далі, маємо

¹⁵³ Kodeks m. Krakowa I ч. 58

¹⁵⁴ Kodeks m. Krakowa I ч. 56; грамота без імени князя і без дати, має тільки латинську напись, що означає її час. Грамота стоїть в певній суперечности до грамоти Любарта Львовянам з попереднього року. Мабуть Краковяне представили йому, що львівський склад уже скасований, і зобов'язанне дане Любартом Львовянам тим самим стратило силу.

трохи пізнійший привилей Краков'янам від Константина Коріатовича на свобідний торг в його подільських землях і свобідний переїзд через них (як його брата Олександра); потім привилеї від Ягайла й Витовта на свобідний торг в землях руських і литовських і свобідний перехід через них (спеціально згадана дорога на Львів до Волощини і на Камінець до «Тартарії») і т. д.¹⁵⁵.

Та збираючи грамоти на свобідну дорогу через Львів, краківські купці не мали її в дійсности. Ходити на Львів змушувало їх правительство — аби не ухияляли ся від мита, що з них там поберало ся до державного скарбу; а львівські купці користаючи з того, робили їм труднощі й не перепускали з товарами через Львів. Кілька разів розпочинають краківські купці процеси з львівськими і покликуючи ся на привилей з 1380 р. виграють справу. Але Львов'яне все обстають при своїм і далі роблять труднощі, і тим, безперечно, утрудняють торгівлю Кракова в руських і східніх землях та ослабляють його конкуренцію¹⁵⁶.

¹⁵⁵ Kodeks m. Krakowa I ч. 60,103, і 104.

¹⁵⁶ Див. акти процесу їх з краківськими купцями з р. 1396,1403 і 1406 — Kodeks m. Krakowa I ч. 83, 102, 108 (з оригіналів у Прохаски Materyały ч. 18, 21). В 1400-х роках трактовано спеціально ще питання про дорогу до Волощини,

Програвши на правній дорозі справу з Краковом, тому що сей був сильніший, багатіший, впливовіший, Львів зате, користаючи з такоїж переваги своєї супроти поменьших галицьких і подільських міст, виграє в своїх претензіях супроти них. Хоч річ була очевидна, що право свободних доріг, признане Кракову, мали тим самим і всі руські міста в границях Польської корони, та рішають тут, як я кажу, фінансові сили й впливи Львова. При окупації Галичини Ядвігою 1387 р., Львів дістав від неї привилей, де між иньшими в досить неясних і обережних виразах згадано було про львівське право складу¹⁵⁷; при пізнійшій потвердженню сього привилею (1424 р.) слова про склад постилізовано загальнійше і в сій

що тоді починає наберати важного значіння: чи дотикають її тіж обмеження що до татарської дороги. Львів стояв на сїм становищу. Судці признали противне: волоської дороги не дотикає право Львова на примусовий двотижневий торг сторонських купців у Львові.

¹⁵⁷ Statuimus insuper, quod depositio salis et mercimoniorum in civitate nostra Lemburgensi prenotata fore debeat, veluti tamen fuit temporibus ab antiquis — A. g. z. III ч. 42; тамже подтвержене Ягайла з тогож року ч. 44. Се признанне не мало, очевидно, сили супроти виразних постанов привилея з 1380 р., і тому в своїх процесах з краківськими купцями Львовяне навіть не згадували про нього.

новій стилізації виглядало воно на повне признання права складу¹⁵⁸. Ужити сього привилея против Кракова Львовяне очевидно не відважують ся¹⁵⁹, але опираючи ся на нїм, замикають дорогу на захід і північ купцям з міст полудневих і виграють справу на королївськїм судї. Коли громади міст Галича, Коломиї й Стрия звернули ся до короля зі скаргами на Львів за сї перешкоди, король прийняв інтерпретацію Ядвігової грамоти, яку давала львівська громада — що тут признано м. Львову право складу. Він постановив, що купці з Галича, Коломиї й Стрия не мають дійсно свобідної дороги поза Львів: ідучи до Перемишля, Ярослава, Ряшева, Белза й дальших міст, вони мусять спродавати свої товари у Львові, і так само йдучи з тих міст з поворотом. При тій нагоді Львовяне покликали ся

¹⁵⁸ При подтвржденню 1424 р. згадані слова змінено так: *depositio salis et omnium mercanciarum... fore debeat et permanere*, і додано застереженне, що купці не мають обминати Львова (ib. ч. 98).

¹⁵⁹ З Краковом дійсно було неможливо вийти на своє. Навіть коли Львів дістав в 1503 р., для поліпшення свого добробуту, привилей такий, що сторонським купцям не вільно торгувати нї з ким, тільки з львівськими горожанами, Краковяне не піддали ся сьому, і король признав їм правду — *A. g. z. IX ч. 147, 154 і Kodeks m. Krakowa I ч. 223.*

на купців камінецьких, що вони ніколи не оспорювали львівського права складу, і камінецька громада дійсно підтвердила, що вона се право вповні признає¹⁶⁰.

Опираючи ся на сїм королівським рішенню, львівська громада виконує пізнійше право складу супроти галицьких, волинських і подільських міст: не пускає їх з товарами через Львів і потягає до відвічальности, або арестує товари, коли вони поминають Львів¹⁶¹. В парі з тим ідуть вічні скарги на уживанне недозволених і незвичайних доріг і поминанне Львова. Львівські акти повні сих справ та королівських наказів і розпоряджень, щоб купці ходили законними дорогами, не поминали Львова, і щоб урядники того пильновали¹⁶². Даремно нпр. Камінчане допрошували ся у короля позволення

¹⁶⁰ Akta gr. i ziem. VI ч. 36. Одначе кілька літ перед тим (1456) як раз львівські купці процесовали ся з камінецькими за се право складу — А. г. з. V. ч. 143.

¹⁶¹ Akta gr. i ziem. IX ч. 143, Consularium leopoliensium lib. II с. 7, 160, 162, 176, (м. Стрий, Теробовля, Галич, Тисьмениця) — вказані у Кутшеби оп. с. 120.

¹⁶² Нпр. в Akta gr. i ziem т. V ч. 64, 130, VI ч. 103, VII ч. 73-74, IX ч. 143 і т. и.

ходити не на Львів, а ближшою дорогою на Олесько і Луцьк; Львовяне доводили, що ся дорога не була уживана, і король не дозволив її Камінчанам. Супроти тодішнього тяжкого положення подільської торгівлі король сам одначе просив Львовян, аби без нарушення їх прав дали Камінчанам на якийсь час певну пільгу, і Львовяне на прошенне короля, «з великою трудностю», дали таку пільгу Камінцєви, що камінецькі купці у Львові будуть винні тільки торгувати своїми товарами два тижні, а непродане можуть везти далі¹⁶³. Отже як велику ласку признали, і то лише на два роки те, що по аналогії Кракова, було правом всіх міст Польської корони й без того.

Що до купців чорноморських і східніх, Львів вистарав ся ще в 1444 р. привилей від короля, яким замкнув їм дорогу поза Львів: «купці італійські й иньші з заморських країв, чи погане чи християне» мусіли спродати свої товари у Львові, далі везти їх не могли. Грамота навіть закуплені у Львові товари забороняла їм продавати з поворотом в волоських містах, аби не робили тут конкуренції Львовянам, але се розумієть ся, була заборона пуста, бо не було

¹⁶³ Akta gr. i ziem. VI ч. 46.

на те ексекутиви¹⁶⁴. Але замкненне дороги на захід мало повне значінне, і коли Турки замкнули генуезьким кольоніям морську дорогу, вони доперва осібним королівським привилеєм здобули собі право переїзду з товарами через Львів далі на захід, до Генуї і до иньших країв. Як вони помирили ся при тім з Львовянами і їх претенсіями, не знати¹⁶⁵. Мусіли зробити якийсь компроміс, бо не чуємо скарг ані з тої ані з сеї сторони¹⁶⁶.

Так уложила ся галицька торговля, її характер, відносини, її район. Мусіла вона відступити посередництво з Заходом Кракову (почасти Вроцлаву). Натомість Львів узяв в свої руки як монополію — торговлю зі Сходом. Заразом своїми заходами і привилеями розтинає він Галичину на дві половини — полуднево-східню й північно-західню. Весь транзит з полудня і сходу на північ і захід мусить іти на Львів, і тут він перериваєть ся львівською монополією — львівським складом. Руські міста на полудневий схід від Львова можуть торгувати тільки зі Львовом

164 Ibid. V ч. 104.

165 Ibid. VI ч. 67.

166 Кілька здогадів у сій справі у Кутшеби op. c. c. 119.

і полуднево-східніми краями; міста на північ і захід від Львова — зі Львовом і з північними та західними містами (малопольськими і великопольськими). Характеристичну ілюстрацію такого розграничення сфери торгівлі, що тепер осягаєть ся ріжними тарифовими і митними постановами, системою желізниць і т. п., а тоді осягало ся простими наказами і заборонами, дає нам процес м. Львова з Комарном. Засноване на ґрунтах магнатів Ходецких, се місточко мало сильних протекторів і не піддавало ся претенсіям Львова. Вкінці справа пішла перед короля. З огляду що Комарно лежить на одній лінії з Городком, за лінією Львова, справду рішено так, що Комарнянці можуть торгувати свобідно за лінією Львова «в тій стороні від Львова, що звернена до Польші» (на захід), натомість на схід за лінією Львова — «в тій стороні, що лежить в напрямі Руси й Поділя» вони не можуть торгувати безпосередно, а мають свої орудки залагоджувати ві Львові¹⁶⁷.

На північ галицькі міста поза лінією Львова мали дорогу відкриту. На заході замикав їм дорогу склад краківський, як на полудневім сході — львівський. На схід торговельні претенсії Львова кінчили ся на лінії польсько-литовської границі —

¹⁶⁷ Akta gr. i ziem. т. VII ч. 35.

на границі Галичини й Поділя з Волинею.

Переходимо тепер до них.

Торговельні інтереси Поділя концентрують ся іще сильнійше, як у Галичини, коло полудневого транзита: волосько-чорноморського і волосько-турецького. Уже в звісних нам привилеях Кориятовичів для краківських купців виступає се значінне Поділя в полудневій торгівлі. Центром її стає тут Камінець: він виступає в сій ролі в грамоті Ягайла для краківських купців 1403 р. і в дещо пізнійшій привилею Олександра молодавського (ним ми займемо ся ще низше). Таке центральне значінне Камінець здобув і держав, здається, силою фактичних обставин свого положення і силою свого купецтва, а не дорогою привилеїв. Принаймні таких привилеїв не знаємо, аж до XVI в.: в 1543 р. король наказує камінецькому старості пильнувати, аби турецькі й волоські купці не обминали Камінця¹⁶⁸.

Не мав Камінець також і привилею складу — заграничним купцям він був часто лише торговельною станцією в дальших дорогах. Наслідком того, що камінецькі купці в середині XVI в. були звільнені від мит, взаміну певних оплат на укріпленне Камінця 87), правительство навіть почало обмежати камінецький торг. Так 1571 р.

¹⁶⁸ Przewdziecki Podole, Wołyń, Ukraina I s. 158-9.

король наказує камінецьким купцям не скуповувати товарів від заграничних купців, бо через те пропадає мито: заграничні купці, везучи товари далі, обов'язані були платити мито, а коли везли сі товари купці камінецькі, то мита не платили¹⁶⁹.

Як ми вже знаємо, Львів в XV в. старався сю камінецьку торгівлю взяти в свої руки: все що ішло з Камінця завернути до себе і піддавши своєму праву складу змусити до продажі на своїм торгу. Камінчане піддалися сим претенсіям, о скільки товари з Камінця йшли в район львівського торгу — до Галичини¹⁷⁰. Але Львів тим не вдоволився і пішов далі, жадаючи, щоб усякий експорт з Камінця, куда-б не йшов, ішов на Львів. Се було жаданне дуже претенсійне. Через Поділе, на Камінець окрім доріг до Галичини здавна йшли інші важні дороги на північ і схід. В звісних нам петиціях про вітворенне дороги поза Львовом на

¹⁶⁹ Ibid. ч. 1654.

¹⁷⁰ Не було й тут без нарушень — так в 1511 р. король видає новий наказ камінецьким купцям, аби не минали львівського складу: маючи позволенне обминати його лише їдучи за припасами для власного ужитку (*pro victu et amictu*), аби не обминали з товарами. — Матеріали для історії сусп.-пол. і екон. відносин Зах. України ч. 48.

північ, камінецькі купці підносили, що вони здавна свobodно ходили на Луцьк через Олесько¹⁷¹, і ми не маємо ніякої причини тому не вірити. Хоч львівські відпоручники заперечили тоді се й переконали короля, але все се був тільки виник львівських претенсій на права складу, які не могли мати значіння перед XV віком. Друга дорога вела з Камінця до Луцька на Кремінець: ми знаємо її з деяких вказівок XVI в.¹⁷², але вона мусить бути значно старша — мабуть старша як XV в. Дорогу східню ми знаємо в сих часах головню як соляну — нею ішла сіль з галицького підгір'я на схід, до Подніпров'я. Як посередня стація звісний нам тут Бар (давн. Ров); люстрація 1564 р. так каже про тутешнє мито: тамже беруть мито в Барі від соли, що з Коломиї возять до Київа, і від декотрих купців, що з Волощини тудою їздять до Білої Руси (взагалі північних земель) — його арендують за 90

171 *Quam viam temporibus antiquis asserebant esse eis expositam* — A. g. z. VI ч. 46.

172 Нпр. скарга перед луцьким судом пинського купця Андруховича, що ішов з Туреччини з товарами і кремінецькі митники у нього забрали товари — *Опись актовой книги кievского архива ч. 2043 док. 552*. Пор. низше скаргу кремінецького старости в справі перегнаних без мита волів.

золотих¹⁷³. Се, з певними змінами, які робили тут кольонізаційні заверюхи — стара дорога з Галичини до Київа, звісна нам ще з XI-XII вв. Коли в середині XVI в. вона йшла головно на Бар, то иньшими часами мусіла іти на иньші замки й городи, але загалом узявши, комунікаційний рух мусів в сїм напрямі істнувати, розмірно, досить значний.

Львів з кінцем XV в. хоче весь подільський транзит, весь рух в сих напрямх завернути до себе. Правительство підтримує сї претенсії львівських купців. Як довідуємо ся з королівської грамоти 1526 р.¹⁷⁴, король нераз наказував камінецькому старості, аби не пускав купців ходити з Камінця до Литви (земель в. кн. Литовського, себто Волини й Київщини), і звідти до Камінця з поминеннем львівського складу. Камінецькі купці одначе не піддавали ся сим претенсіям, ходили далі, а староста не тільки що не робив їм в тім трудности, але навіть охороняв їх своїми служебниками від можливих неприємностей зі сторони Львовян. На соймі 1526 р. послі подільські просили короля знести сю примусову дорогу з Камінця на Львів, але

¹⁷³ Архивъ югозап. Россіи VII. 2 с. 134.

¹⁷⁴ Матеріали ч. 75.

львівські відпоручники поспішили запропонувати королеві грамоти на львівський склад, і король рішучо відкинув прохання Подолян, і ще раз остро наказав камінецькому старості не дозволяти купцям, що йдуть з Камінця або через Камінець «з дальших країв до земель в. кн. Литовського, обминати львівський склад, а непослушних арештовувати».

Претенсії львівської громади однак ішли тут занадто далеко, аби їх можна було виконати, і в дійсності не були виконані. Звернути торговий шлях камінецько-луцький, або камінецько-київський на Львів, було б рівнозначно властиво з повним скасуванням камінецької дороги. Інтереси купців подільських і турецько-волоських, подільської шляхти й подільської адміністрації, що побирали доходи з тої торгівлі, занадто сильно були зв'язані з сею справою, і накази короля й далі лишалися без виконання: кілька тижнів по останній наказі короля львівська громада вже висилає своїх відпоручників до Камінця на вість, що через Камінець ідуть якісь купці з Волощини чи Туреччини до земель литовських і московських з поминенням Львова¹⁷⁵. І практика ся удержала ся й на далі. В люстрації 1564 р. ми читаємо: «мито

¹⁷⁵ Записка у Iorga Relatiile с. 18.

камінецьке, що побирають з купців тих, що їдуть з Туреччини до Москви, Литви, або до Львова, іде на замок; воно винаймає річно за 600 зол. польських, бочку мальвазії й півкаменя перцю, вартости 10 зол., але з тою умовою, що як буде вітворена Московська земля¹⁷⁶, то ціна має бути підвищена, а якби Турецька або Волоська земля була замкнена, то має бути зроблена відповідна знижка; иньшими часами, як купці свобідно ідуть з Московської землі до Туреччини, а Вірмени з Туреччини і т. и., мито буває значно більше¹⁷⁷. Отже транзитний рух далі йшов з Поділя до земель в. кн. Литовського (головно на Луцьк) і до Московщини на Київ, з поминеннем Львова. Вище, в історії того каравана пограбленого коло Остра, ми бачили дійсно такий караван, що йшов з Камінця на Київ до Московщини. Камінець таким чином задержав за собою значінне транзитної стації, самостійного огнища торгівлі зі Сходом. Але запаси товарів західніх для торгу з волоськими й турецькими купцями та вивозу туди камінецькі купці робили головно у Львові, як побачимо низше. Дальшу

¹⁷⁶ Був то час війни з Москвою.

¹⁷⁷ Архивъ Югозап. Россіи VII. II. с. 169, пор. Жерела до іст. України-Руси VII с. 88 (люстрація 1570 р.).

дорогу замикав їм львівський склад, а в порівнянні з Луцьком або Берестем Львів був і ближшим і більшим торгом на такі товари.

На Волини Володимир протягом XIV в. тратить поволі своє першенство в торгівлі, з яким бачили ми його вище. З кінцем XIV в. починає брати над ним перевагу Луцьк і як признана нова столиця Волини в XV-XVI в. зістаєть ся також головним торговищем волинським. Вага його лежала головно в полудневій торгівлі. Ще за Любарта, як довідуємо ся з його грамоти 1378 р., були в Володимирі й Луцьку склади для торгівлі з «поганськими краями». Володимир, маючи від полудневого сходу склад в Луцьку, а від полудневого заходу — склад у Львові, до того опинив ся ще в дуже не вигідній позиції з прилученнєм до Польщі земель по верхній Припети. Через те мусів пізнійше стратити зовсім своє значіннє в полудневій торгівлі, Луцьк же лишаєть ся далі важним центром сього торгу. Сюдою мусіли йти товари до земель білоруських і литовських, почасти також на балтійське Поморє. В згадуваних уже листах в. кн. Олександра говорить ся, що для купців заморських (розуміють ся тут полудневі) в землях в. кн. Литовського були два склади — оден в Києві, другий в «Великім Луцьку». Виїмки по його словам, робили ся тільки під час перемирь з Туреччиною, коли купці, що

приходили разом з турецькими послами, перепускали ся разом з ними до дальших литовських земель¹⁷⁸. Отже, поза тими виїмками, мало бути се право складу абсолютне, без права переїзду з товарами.

За браком документального матеріалу не можемо переконати ся, о скільки остро Луцьк пильнував і виконував се право складу. Взагалі-ж торговельний примус в в. кн. Литовськiм хоч практикував ся, не був так гостро переведений як у Польщі, й тутешні міста не показували такої пильности й завзятя в використуванню й розвиванню своїх торговельних привілеґій¹⁷⁹. Не вхожу в се явище, що мусіло мати причину взагалі в слабшiм розвиненню тут тих корпоративних, ексклюзивних форм міського житя, принесеного з німецьким правом. Констатую тільки, що як можна вивести з усього, — Луцьк не подбав так сконцентрувати коло себе торговельні дороги, як то зробив Львів.

¹⁷⁸ Skarbies ч. 2096, Акты Зап. Р. I ч. 154.

¹⁷⁹ Про регуляцію доріг правительством в. кн. Литовського див. у Д.-Запольского Госуд. хозяйство с. 532-3 — приклади переважно з невиданих актів, але на жаль — тільки з голими цитатами сих актів.

Так з привилею кн. Острозькому 1578 р. довідуємо ся, що до Острога були здавна признані купцям зі всякими товарами свобідні дороги, «без усяких перешкод зі сторони луцьких митників», «як з Польщі так і з в. кн. Литовського, зі Львова, Камінця, Київа й иньших наших замків, з Волощини й иньших заграничних земель». Що більше, по словам кн. Острозького, на ярмарки, які були по иньших його містах і містечках (в Полонім, Колодні, Красилові, Дорогобужу, Дубні, Ровні, Степани) купці мали також право привозити й відвозити товари, не платячи луцького мита, й в. князь потвердив свобідну дорогу всякого рода купцям, коронним, литовським і заграничним до Острозьких маєтностей, під час ярмарків і поза ними, з поминеннем Луцька й без оплати луцького цла 180 . Хоч уже усильне акцентованне тої свобідности від луцького складу й мита дає дорозумівати ся, що та свобода в дійсности не була такою певною чи признаною, але й луцький примус в кождім разі не стояв міцно. З иньшого документу довідуємо ся нпр., що люде з Острога й Дубна їздили звичайно по сіль і иньші товари до Дрогобича й Коломиї й иньших галицьких міст і навпаки — їздили відти на Кременець, минаючи

Луцьк; доперва в 1520-х рр. митник луцький в інтересах своїх доходів почав змушувати їх їздити на Луцьк, і для того поставив своїх агентів у Кремінці. В обороні своїх підданих виступив тоді кн. Острозький, покликаючи ся на свій привилей — що його піддані не платили мита луцького, ходячи «ввѣчными дорогами великими и малыми», і в. кн. наказав луцькому митнику не чіпати їх¹⁸¹. Отже «ті великі і малі дороги» полудневої Волини не були сконцетровані на Луцьку¹⁸². Право купців їздити до Острога на ярмарки і без ярмарків «съ куплями своими зо Львова, съ Каменца, съ Київа, съ Волоскоє земли и зъ инших замковъ и земель вашихъ и тежъ чужихъ сторонъ дорогами вечными стародавными», не платячи луцького мита і не їздячи на Луцьк, а з Острога іти «стародавною дорогою» до дальших земель в. кн. Литовського, минаючи Луцьк і не платячи луцького мита, — і пізнійше не могло бути зломане луцькими купцями та признавало ся правительством.

І вилом сей не був одинокий. В 1529 р. кор. Бона випросила собі від в. кн. позволенне заложити «мыто головное великое» в своїй пинській державі

181 Бершадській Документы и регесты I ч. 112.

182 Документ в уривку у Д.-Запольского оп. с. 527.

в м. Городку (теп. Давид — Городок на долішній Горини). Тут мали платити мито купці свійські, що йшли сухими дорогами й водою — р. Припетію, Горинею й Ветлицею, чи з Київа чи з Луцька, чи з иньших місць, в тім і «вси купци турецкіи и волоскіи и всякіи иньи, нашихъ и чужыхъ которыхъ кольвекъ земель»¹⁸³. Виходить, що не тільки в Київі, а і в Луцьку не виконувало ся вповні право складу супроти таких чужоземських купців: вони могли іти через Луцьк з своїми товарами далі в землі в. кн. Литовського. І дійсно, східні купці з своїми товарами були звичайними гістями нпр. в Вильні, як каже в. князь в одній грамоті (1551 р.): «Туркове, Татарове, Урмянове, Москвичи и иньи гости прїѣжчіи въ томъ местѣ нашомъ виленскомъ всякими куплями и товарами своими доброволне торгуютъ»¹⁸⁴.

Таж грамота 1529 р. окрім дороги з Волини на Городок полишає також дорогу на Пинськ. Се була головна дорога з полудневої Волини на північ, протегована правительством в. кн. Литовського з фіскальних мотивів, від коли польська границя врізала ся глибоко в волинські землі

¹⁸³ Акты Юж. и Зап. Рос. I ч. 92.

¹⁸⁴ Бершадскій II с. 20.

любомльсько-ратенським зубом. Сей клин, що сягав околиць Пинська 185, розірвав стару комунікаційну лінію з полудня на північ через Побуже, і взагалі мав дуже шкідний вплив на дальшу долю волинської торгівлі. Хто йшов з Луцька або Володимира з товарами на Побуже просто, мусів перейти через коронні землі й платити коронне мито, а потім знову мито литовське — в Берестю. Правительство в. кн. Литовського мусіло старати ся звернути рух круговою лінією на городи в. кн. Литовського — на Пинськ (подібно як то зараз побачимо з рухом в напрямі зі сходу на захід) — не тільки тарифовими, а й просто примусовими способами. Та супроти сього далеко простійшою і менше скомплікованою маршрутою ставала дорога через коронні землі на Львів, і нема сумніву, що ся обставина немало причинила ся до збільшення торговельного руху на львівській лінії й ослаблення його на лінії волинській. Особливо на володимирській торгівлі сї обставини мусіли відбити ся дуже некористно. Я

185 Див. т. IV- мапу й пояснення до неї. На вплив утворення сього клина на розвій волинської торгівлі, спеціально — на упадок Володимира, як торговельного огнища, досі якось не звернули уваги дослідники української торгівлі.

мабуть не помилю ся сказавши, що головно через се й захиріла володимирська торговля XV в.: з остаточним прилученнєм Любомльської й Ратенської волости до Корони Володимир опинив ся в глухім куті, між польською границею, й був засуджений на льокальну торговлю, а більші торговельні дороги пішли поза ним. Розірвано натуральну звязь територій, старі проторені дороги, природні комунікаційні напрями, і сі некористні наслідки утворення митної лінії на українській території відізваля ся тут найбільше сильно. Потерпів від того й Луцьк, хоч і менше. Його торговельний рух, так як бачимо його з кінцем XVI в., мусимо уважити за ослаблений — тими некористними географічними обставинами, і всілякими виїмками, які робили в. князі на користь ріжних сусідніх державців — як от кн. Острозькі або кор. Бона.

За тим всім луцький торговельний рух лишаєть ся досить значним. Він домінує над цілою Волинею. Цифри мита дають до певної міри можливість судити про се.

Як ми вже бачили ¹⁸⁶, перед упадком торговлі, викликаним татарським опустошеннєм 1480-х рр., луцьке мито державили за 1525 коп.

¹⁸⁶ Див. вище с. 12-3.

річно, що при звичайній податковій нормі (2 гр. від копи) дасть коло 60 тис. коп товарового обороту. В тім самім часі держава володимирського мита давала тільки всього 140 кіп! Мито київське в тім часі давало 950, берестейське 1100 кіп¹⁸⁷. В пізнійших часах відносини сї представляють ся так: луцьке мито в останніх літах XV в. давало 500 кіп, володимирське несповна 60, берестейське (з Городком) 430, київське коло 750¹⁸⁸. За в. кн. Олександра і в початках пановання Жигимонта Луцьк давав 800 кіп, Володимир 60, Бересте (з Дорогичином) 500, Київ 700¹⁸⁹.

Таким чином в сїм часі Луцьк займає одно з найперших місць як торговельний центр в українських — і взагалі в землях в. кн.

¹⁸⁷ Бершадский ор. с. с. 13 і 21, пор. 10 і 14 (у Довнара-Запольского Госуд. хозяйство в. кн. Литов. I с. 559 луцьке мито пораховано хибно на 2100 кіп, а володимирське, на с. 14 дод.-100 кіп).

¹⁸⁸ Акты литов-рус. госуд. I ч. 53, 56, 57, 64.

¹⁸⁹ Акты Зап. Рос. II ч. 1, Акты Юж. и Зап. Р. II ч. 82-84, 86, Бершадский I ч: 46-7, Акты лит.-рус. гос. I ч. 89; цифру володимирського мита беру від Довнара — Запольского (дод. с. 14) з невиданого акту.

Литовського¹⁹⁰. Володимир зійшов попри нього

¹⁹⁰ Цифри мита з інших земель в. кн. Литовського у Д.-Запольского ор. с. с. 559-562.

Для дальших років цифри мита українських комор не так повні й докладні (вони зібрані у Д.-Запольского ор. с. дод. 21 і далі). В 1510-11 р., за 13 місяців Луцьк разом з Берестем дав 1195 кіп, Володимир 67, Більськ 200, Дорогичини 24 (Акты лит. госуд. ч. 133). В 1519-22 мито берестейське державлене за 1300 кіп річно (Д.-Запольский с. 22, з невид.). В р. 1524-6 волинські і побужські мита, з коморами соляними й восковими, державлено за 3000 річно, а від 1529-32 р. знову по 2600 кіп і 333 угор. золотих (Бершадській I ч. 78, Акты лит. гос. ч. 192). Потім всі волинські мита, разом з митом Острозьких підданих, що давнійше належало кн. Острозьким, видержавила кор. Бона за 1300 кіп річно (Д.-Запольській с. 24). В 1544-6 рр. волинські мита державлять красноставські купці-Русини Іван і Олекса Борзобогаті за 1800 кіп річно, потім в 1553-5 за 2000 і в 1556-8 знову за 1800. Побужські мита разом з городенськими 1546-8 рр. державить дворянин господарський Єрмолич за 3000 кіп і 100 зол. річно, і потім, від 1553 р. в тій же ціні переймають їх Борзобогаті; від 1556 р. вони платили за нього 3100 кіп і 300 золотих. Волинські мита держали Борзобогаті, потім інші державці за 1300 кіп, від 1565 за 2400, побужські за 3308, потім підвищили до 4000 кіп (Д.-Запольській I с.). Сі цифри остільки ріжнять ся від попередніх літ, що в них пороховані й доходи від державного торгу солею й воском, що до р. 1520 раховали ся осібно, і їх треба-б дочисляти до цифр мита попередніх років. В 1507-9 рр. по рахунку Д.-Запольского восковнича і солянича комора луцька давала до 388 кіп, володимирська до 75 кіп, берестейська 750, дорогичинська 35 кіп.

зовсім на третій плян, а коштом його розвиваєть ся Бересте: туди, як побачимо зараз, примусово звертає в. княже правительство торговельний рух, що давнійше в значній мірі йшов на Володимир. На значінне спеціально караванної торгівлі в волинськїм оборотї вказує распорядженне в. князя: виплачувати з караванного мита луцького по 200 кіп річно воєводі київському¹⁹¹ — очевидно, ціле караванне мито луцьке було значно вище¹⁹². Яке значінне в загальній сумі торгового обороту мала торгівля самих луцьких міщан, цікаву вказівку маємо з 1550-х рр. Луцькі міщане не платили мита, і правительство якийсь час потручувало з річної оплати державцїв суму, що відповідала скількості товарів, перевезених через волинські комори луцькими міщанами: мита з них рахували на 200 кіп, тим часом як загальна сума волинського мита виносила 2000 кіп¹⁹³.

Транзит і загранична торгівля волинська в

¹⁹¹ Акты Юж. и Зап. Россіи II ч. 139.

¹⁹² Кілька документальних звісток з описей луцьких книг і деяких невиданих актів про східніх купцїв у Луцьку зібрані Ал. Верзиловим в цитованій його розвідці.

¹⁹³ Д.-Запольский оп. с. дод. с. 28 (з невид. акту Лит. Мет.).

напрямі зі сходу на захід підпала сильним перемином під примусовими розпорядженнями правительства: з огляду на тойже любомльсько-ратенський клин вона силоміць була звернена на середнє Побуже. Ми маємо про се дуже інтересне свідощтво — пояснення давнїйшого підляшського митника Данька Єсковича пізнїйшому митнику Міхелю Юзефовичу про митні порядки — вони писані в 1516 р. і кидають свѣтло на практику попереднїх десятилїть¹⁹⁴.

Кияне, Черниговці, Мозиряне, Пиняне, що йдуть до Люблина, Познаня, Варшави, Гнѣзна, пише він — ніколи не мали дороги на Ратно і Холм, а тільки на Берестє; хто хотїв би їхати иньшою дорогою, таких ми конфіскували з віку за промито — половина промита на в. князя, а половина на нас.

Купці литовські — з Городка, Вильна й всїх иньших міст, їдучи до Прусії, до Познаня, Варшави, Гнѣзна, Рославля (Вроцлава), мусїли ходити на Дорогичин і Цїхоновець, инакше у них забирали товари за промито.

Турки, Кафинці, Кияне, Москвичі — всї давали від копи по 3 гроші. Коли вони не виїздили за границю в. кн. Литовського, то не платили «на обидві руки» (і за ввезене і за вивезене): брали з

¹⁹⁴ Видані у Бершадского I ч. 66.

одної руки — котра була більша (чи ввезене, чи вивезене); коли ж мали виїхати за границю в. кн. Литовського, до Москви, або до Туреччини, то з поворотом платили другий раз мито від своїх товарів.

З тих пояснень бачимо, що товарний рух, який з Київщини колись ішов старою Володимирською дорогою до північної Волини й далі «в Ляхы»¹⁹⁵, литовське правительство примусовими способами звертало на північ. Тим способом поясняєть ся упадок торговельного руху на тій старій дорозі; сей упадок виразно виступає перед нами в ріжних уривкових звістках уже з кінця XV в. Мито зягельське (на Случи), разом з корчмою державить ся в 1488 р. за незначну суму — 36 кіп¹⁹⁶. Про Житомир казали люстраторам в половині XVI в., що тудою з Київа переходять каравани хиба раз на кілька літ: за двадцять літ перейшло два каравани — оден турецький з Москви, отже мабуть вертав на Волощину тудою, иньший незнати який¹⁹⁷. Дорога пішла тепер на

¹⁹⁵ Про неї див. в т. I 2 с. 267-8.

¹⁹⁶ Бершадській I ч. 17.

¹⁹⁷ Архивъ Юго-Зап. Рос. VII. I с. 146.

Припеть — Дніпром до Чорнобиля, потім на Мозир і Пинськ, і в вище наведених поясненнях берестейського митника виступають сі міста, як етапи комунікаційної лінії: Київ (з Черниговом) — Мозир — Пинськ. Люстрація мозирського замку дійсно згадує про каравани чужоземських купців, що переходили тудою. Сею дорогою ішли товари з московських країв: в однім процесі ми стрічаємо ся з Жидами берестейськими й кобринськими, що з московським товаром ідуть до Берестя й Кобринна сим шляхом на Мозир — Петриків, понад Припетю 198 . Митник каже про купців московських, турецьких і кафинських, що йшли сюдою. Що транзитна торгівля йшла сею дорогою в значних розмірах, потверджує цитована вже тарифа «старого звиклого» мита підляшських комор 1569 р.¹⁹⁹. Тут досить повно й деталічно вичисляють ся товари турецькі й московські, що йшли сюдою (я навів уже сі реєстри товарів). Далі маємо «товари литовські», себто місцеві, що йшли за границю, — шкіра, лій, дерево, збіже, й «товари німецькі», що йшли сею дорогою зза границі — сукна й иньші матерії, вироби залізні й шкляні та сіль (зрештою до

¹⁹⁸ Бершадській I ч. 166 і 167.

¹⁹⁹ Д.-Запольській Госуд. хоз. I дод. с. 46.

сих реєстрів ми ще вернемо ся).

Огнища сього транзиту митник вказує досить докладно. Товари, не кажучи про місцеві, зі сходу ідуть: з Туреччини (головно через Луцьк і Київ, очевидно), з Криму (через Київ, Дніпровою дорогою), і з Московщини. Вони йдуть до Люблина і тудою далі — до Вроцлава, до Варшави та Познаня й до Прусії. Звідти — з Вроцлава, Познаня й пруських міст головно ідуть західноєвропейські товари в землі північної Волини й Київщини, також в землі білоруські, литовські й московські.

Люблин і Познань грали отже для північної й східної України подібну ролю, як Краків для західно-полудневої. Ріжниця була лише в тім, що ці міста не мали абсолютного права складу, як Краків, отже й не загорожували нашим купцям дороги далі на захід і на відворот. Люблин мав право складу на десять день: чужоземельний купець мав торгувати в Люблині десять день, і потім міг везти свої товари далі. Познань — лише на три дні. Тож ми стрічаємося з подорожами наших купців і далі на захід; нпр. в однім документі Жид з Тикотина їде через Шлезк до Липська і тая робить торг з ніренбергськими купцями²⁰⁰. Але се, очевидно, стрічало ся рідше —

²⁰⁰ Акты Южной и Западной России II ч. 92, Бершадській I с. 277 (див. про се ще низше).

звичайно не їхали далі Люблина та Познаня, задовольючи ся тим, що можна було знайти на тутешніх торгах, особливо — славних тутешніх ярмарках.

Сі ярмарки стягали масу товарів, з заходу, сходу й полудня. Особливо люблинські, як можна судити, мали важне значінне для наших країв — для Побужа, Поліся, Волини — не тільки північної, а й полудневої. Ми знаємо, вже що Люблин здавна служив для вроцлавських купців стацією в торгівлі з руськими, особливо волинськими й поліськими землями. Три великі ярмарки — кожда тривала місяць, притягали в великім числі чужоземних купців й просто заможнійших людей, що робили тут всякі запаси. Пізнійший Старовольский — коли місто пережило вже найсвітлійші часи своєї торгівлі, так пише про них: на сі славні ярмарки збирають ся Англіїці, Шкоти, Італійці, Німці, Москвичі, Перси, Вірмени²⁰¹. Сюди йшли турецькі й кримські каравани з Київа й Луцька, товари московські й литовські, що йшли на берестейську комору, й замінювали ся на товари західноєвропейські. Тут можна було зробити собі запас сукна і соли, футер московського й

²⁰¹ Polonia, вид. 1656 с. 29. Пор. Балінського і Ліпінського Starożytna Polska III 2 с. 243.

литовського привозу, вина й східніх товарів, «крамних річей» місцевого й німецького виробу, й продати свої господарські продукти — віск, лій, шкіри, худобу й ин.²⁰² (для збіжа й иньших продуктів, як зараз побачимо, була иньша дорога). Наслідком того всього люблинські ярмарки в торговельнім руху наших країв становили дуже важну рубрику. Рахунки побужських комор початку XVI в. приладжують ся до люблинських ярмарків, а в 1537 р. в. князь звертає увагу на те, що наслідком ріжних переслідувань (з релігійних мотивів) Жиди з в. кн. Литовського не поїхали на останній люблинський ярмарок, і через те (і взагалі через ті переслідування) в митах показував ся значний недобір.

Друга дорога, з поминеннєм Люблина, йшла на Сохачів і Ленчину з її околицями до Познаня, Вроцлава, Гнезна. Як поясняє правительство, уставляючи митну комору в Сохачеві, сюдою також

²⁰² Див. нпр. Опись луцької книги ч. 2039 л. 41 — про два вози з товарами, що йшли з люблинського ярмарку до Полонської маєтности Лаского; пор. низше виказ товарів, які віз собі з луцького ярмарку до Острога міщанин Плескач. Кілька дрібніших звісток про ярмарки люблинські й познанські (окрім поданих низше) див. Бершадській I с. 229, II с. 35.

ішли купці «з Руси, Литви, Московщини»²⁰³, і познанські та шлезькі торги, що лежали на сій дорозі, мали для української торгівлі також чимале значінне.

Буг, як давнійше, служив природною дорогою до Прусії. З XV в. розвиваєть на сій дорозі в великих масах експорт продуктів лісових — ріжного рода дерева, попілу, смоли; пізнійше (в другій половині XVI в.) до сього прилучаєть ся вивіз збіжа.

Про сей експорт будемо говорити низше, тепер піднесу лише, що він оживив ослаблену попередніми заборонами польського правительства торгівлю з Прусією, хоч і не відновив її давнього характеру: стара транзитна торгівля східніми товарами нпр. майже згинула, і зі сторони українських земель вивозили ся майже виключно сирові продукти свійського господарства, а взаміну їх ввозили ся західноєвропейські продукти й фабрикати. З початку ся торгівля концентрувала ся головно в Торні, що своїм правом складу переривав безпосередню комунікацію з балтійським побережем.²⁰⁴ Протягом другої половини XV в.

²⁰³ Бершадській т. III (Рус.-евр. архивъ III) ч. 26.

²⁰⁴ Oesterreich Die Handelsbeziehungen der Stadt Thorn zu Polen von der Gründung Stadt bis zum Ende des XVI Jhrh.

сей торнський склад підпадає завзятим атакам з різних сторін — зі сторони експортерів Польщі й Литви, і зі сторони Гданська, що концентруючи в своїх руках протягом XV в. продажу лісових товарів і збіжа в західноєвропейські краї, змагав до того, аби вийти в безпосередні зносини з експортерами й завести з ними безпосередній торг західноєвропейськими товарами. По довгій боротьбі, де складове право Торуня то ослабляло ся то скріпляло ся, се закінчило ся знесенням того права складу (1518), з деякими незначними виїмками. Північна торгівля для цілого вислянського басейну концентруєть ся тепер в Гданську. Туди йдуть плоти й човни з лісовими товарами, збіжем й иньшими продуктами господарства²⁰⁵, відти приходять різні західні товари — човни вертаючи везуть в значних масах вино, пиво, рибу — головно оселедців; сухими дорогами ідуть різні иньші товари. Не тільки на

(1232-1577) — Zeitschrift des westpreussischen Geschichtsvereines т. XVIII (тут розд. 6 і 7 про торговельні дороги на Україну й предмети торгівлі) і XXXIII, також старші праці: Wernicke Geschichte Thorns, 1839-42, Kestner Beiträge zur Geschichte der Stadt Thorn, 1882.

²⁰⁵ Див. нпр. процес про транспорт воску, полотна і хмелю з Тикорина до Гданська 1526 р. — Бершадській III ч. 133.

Побужу й Волини, але і в Галичині бачимо дуже живі торговельні зносини з гданськими купцями, безпосередні і посередні» — через люблинські й познанські ярмарки. В XVI в. і в XVII у Львові довіз пруський (посередній) починає в деяких галузях торгівлі (як нпр. в дуже важній в ті часи торгівлі сукном) знову брати перевагу над довозом краківським²⁰⁶. Роздражене упертістю, з явою Гданськ тримав ся своєї свободи від митних оплат, забезпечених йому інкорпораційним привилеєм, і не піддавав ся взагалі балтійській політиці Польщі — торговельній і державній (в 1576-7 прийшло навіть до вітвертої війни між Польщею і з непослушним містом), польське правительство задумало було знищити Гданськ конкуренцією інших міст. Кор. Стефан зніс всі торговельні привилеї Гданська й передав їх Торну й Ельбінгу (Ельблонгу), а з Гданськом заборонив всяких

²⁰⁶ Так з рахункових книг львівської фірми Шольца і Боїма виходить, що в рр. 1600-4 зі всього закупленого сукна від гданських купців куплено 32%, від краківських 28%, що до вартости — від гданських 54% (бо то були дорожші сорти), від краківських 13% (Матеріали до історії торгівлі Львова — Записки т. 65 с. 10-2). З пізнішої рахункової книги Гайдера (1618-34) перевага гданського привозу виступає ще сильнійше: від гданських купців закуплено 60%, від краківських 20% загальної вартости сукна (ibid. с. 44).

торговельних зносин. Се справді відбило ся на торгу Гданська, коштом котрого почав змагати ся Ельбінг, а ситуація стала тим небезпечнішою для Гданщан, що в Ельбінгу осіла ся англійська торговельна компанія, й сюди почав переходити торг сукнами й иньшими західноєвропейськими товарами. Се змусило Гданщан бути більш податливими супроти жадань польського правительства, згодити ся на заведенне цла (т. н. Pfahlzoll) і взагалі стати уважнішими до директив польської політики. З свого боку знову польське правительство, в інтересах шляхетського експорту, полишало нейтральність Торну й Гданську навіть підчас війн, які вела на балтійським побережю. Взаміну своїх уступок і льюальности, Гданщане ждали знесення англійської компанії в Ельбінгу, і правительство нераз видавало розпорядження в тім напрямі, але ославлений брак езекутиви позбавляв сі розпорядження всякого значіння, і Ельбінг вів далі конкуренційну торгівлю англійськими й взагалі західніми товарами, хоч не годен був перебити в тім першенства у Гданська. В 1628 р., за заслуги й утрати, які Гданщане понесли підчас війни Польщі з Густавом-Адольфом шведським, правительство польське навіть дало було Гданську монополь на довіз до Польщі заграничного сукна:

сукно до Польщі не мало довозити ся инакше як за гданською маркою²⁰⁷. Та при тодійшній анархії ся монополія ледво чи могла бути переведена в дійсности.

Торговля східня: перші звістки про кримську торговлю, «татарська дорога», дорога волоська, торговля з Волощиною в XV в., предмети її, зносини з італійськими факторіями, торговля білгородська, торг турецький, предмети обміну, західноевропейські товари — сукно, иньші фабрикати й продукти, товари турецькі й московські підляських тариф, торг вином, иньші східні товари, товари волоські

Східня чи полуднева торговля західної України, як уже знаємо, в XIV-XV вв. опирала ся головно на Білгород, а її огнищами були передовсім генуезькі кольонії, в першій лінії Кафа. Від другої половини XIV в., з організацією волоських господарств та зближеннем їх до Польщі, по при се здобуває поважне значінне торговля волоська — з землями долішнього Дністра, Прута й Дунаю. Близші звістки про сю кримсько-чорноморсько-волоську торговлю маємо

207 Volum. legum III c. 278.

з останньої чверти XIV в., але нема сумніву, що вона йшла без перерви з XII-XIII вв.

З 1376 р. маємо тестамент львівського Вірменина Тайчадіна, що служить документом торговельних зносин з Кафою: Тайчадін записує жертви на церкві львівські й кафінські — правдоподібно, походив з Кафи, а на характер звязей його з вітчиною вказують товари, полишені ним: значний запас (37 каменів) перцю, трохи мушкату, перли й шовк (3 фунти доброго і 5 фунтів гіршого); між довжниками його фігурує Ходжа Мансур, горожанин м. Кафи (винен йому 60 кіп франконських)²⁰⁸. Десять літ пізнійше знаходимо в львівських актах поквітованне Лазара Вірменина з Кафи Іванісу й Аміру очевидно — Вірменам львівським, за забрану ними значну скількість сурового шовку (півпята каменя, отже коло сотнара). Іншому кафинському купцеві Шададіну ручить львівський Вірменин — товмач Хачерес за якогось — правдоподібно львівського купця в 30 гривнях, мабуть за забраний товар²⁰⁹. В перших роках XV в. стрічаємо у Львові якогось

²⁰⁸ Akta gr. i ziem. III ч. 22 і новійше — Pomniki m. Lwowa I с. 94.

²⁰⁹ Pomniki m. Lwowa I ч. 388 і 576.

Вірменина-купця з Кафи, з шовковими товарами — камкою: її забирала не раз для дарунків королеви громада м. Львова, тимчасом як Франціск de Cantello з Кафи, прийнятий до львівської громади за рекомендацією м. Кафи, постачає для дарунків королеви перець²¹⁰. В Камінці з сих часів (кінець XIV в.) знаємо звісного Сінана сина Котлубея, фундатора вірменської церкви св. Николая, котрій подарував тріодь, писану в Солхаті рукою сьвященика Стефана і ним куплену, як каже надпись²¹¹.

В сих згадках виступає перед нами торгівля кафинська, кримсько-чорноморська. «Татарська дорога», за котру бороли ся зі Львовом західні міста уже в 1370-х рр., вела зі Львова через Поділе, на Камінець до Тегині (Бендер), і звідти або до Білгорода і морем до Криму, або з Тегині на Тавань і Перекоп²¹². Крім львівської дороги в Камінці сходила ся також дорога володимирсько-луцька,

²¹⁰ Ibid. II с. 165, 182, 225, 331, 332.

²¹¹ Надпись публікована кілька разів — див. в Отчеті петерб. публичної бібліотеки (там тепер ся тріодь) за р. 1891. Сѣцинскій Гор. Каменець с. 179.

²¹² Див. в прим. 2.

котру знаємо ще з грамоти Любарта. Наданне кор. Володислава Фридриху Бучацкому з 1442 р.²¹³ вказує як посередню стацію на сій дорозі Каравул (теп. Рашков) на Дністрі, а в сусідстві Білгорода як польсько-литовські замки й порти — Чорний город на Дністровім лимані, і Качибей на місці теп. Одеси. Трудно оцінити з сього одинокого надання, де надають ся отсі «замки з усіма городами, портами, митами водними й сухопутними», чи йде тут мова про традиції старших часів, чи треба то звязати з заходами коло отворення власних портів за новіших, Витовтових часів. Що Качибей в першій половині XV в. функціонував яко порт, на се ми маємо деяке потвердження в звістці про транспорт збіжа для візантійського цісаря, висланий Ягайлом в 1415 р. до Качибея²¹⁴. А звістка про спір, який Бучацкий на підставі того надання завів з королівськими урядниками²¹⁵, забороняючи їм держати свою сторожу на пересипи

²¹³ Видане мною з ревізії прав 1564 р. в книзі Барское староство с. 26-8.

²¹⁴ Длугош V с. 188-9.

²¹⁵ Зміст його подає Чацкий O pol. i lit. prawach, вид. Туровского II с. 200.

під Качибеем («де був і єсть малий порт Качибей»), показує, що за сим наданням признавав він зовсім реальне значінне²¹⁶. З наданням Чорногородського замка можна звязати звістку про замок, побудований в 1421 р. на Дністровім лимані за наказом Витовта його подільським старостою Гедигольдом²¹⁷. Отже можна-б з деяким правом думати, що чи то в останній чверти XIV чи в першій XV Литовсько-польська держава постарала ся (чи тільки старала ся) проторити собі торговельну дорогу Дністром на Чорне море та скріпити її замками й стражницями. Завважу одначе, що саме вже надання 1442 р. дає свідощтво убожества сим плянам правительства: в нїм на Буцацкого вкладаєть ся обовязок привести ті городи, замки й порти до доброго стану, «як то він і підняв ся зробити», отже правительство, не подужавши зробити се у власній адміністрації, скидало сю задачу на плечі подільського маґната, — який також тої задачі не сповнив. Так тої дороги до моря в своїх руках польсько-литовськими сферам, чи правительственним чи купецьким удержати й не удало ся.

²¹⁶ Див. в прим. 2.

²¹⁷ Див. в т. IV с. 265-6.

Дорога на Хотин, Дорогунь (теп. Дорогоу) і Сучаву лучила Камінець і ту стару дорогу камінецько-луцьку з дорогою волоською. Ся дорога волоська зі Львова провадила через Галич, Коломию, Снятин до Волощини. Вона здобуває важне значіне, як я вже сказав, з другої половини XIV в., особливо з кінцем його, а з її напрямом, товаровими рухом і взагалі цілою сею полудневою, волосько-татарською торгівлею дуже добре знайомить нас привилей виданий волоським воєводою Олександром львівським купцям в 1407 р., під час побуту його ві Львові. Він служив потім підставою для численних торговельних привилей, видаваних волоськими господарями львівським 218.

Забезпечаючи певні вигоди львівським купцям, має він на меті й певні фіскальні ціли (нпр. виймає цілий ряд товарів як «заповідані», що служать монополем волоського правительства), а також певну торговельну політику. Так він старається забезпечити певні торговельні вигоди волоській

218 Збірка сих привилей, зладжена Ем. Калужняцким, в Акта гр. і ziem. т. VII. Грамота Олександра тут під ч. 2. Деякі інтересні доповнення до неї дає грамота воєводи Петра з р. 1456 *ibid.* ч. 7; я доповняю ними вказівки Олександрового привилея.

столиці Сучаві: застерігає для неї право склада для сукон і митовими позиціями змагає перенести сюда торг «татарським товаром» — предметами східної й генуезької чорноморської торгівлі). Докладні означення мита з різних категорій товарів, дані при тім, дають нам дуже добрий образ полудневої торгівлі, тому мусимо ближше приглянути ся змісту сього цікавого привилею.

Головна дорога зі Львова від Снятина іде на Чернівці, Серет (Сирять), Сучаву, Яси і звідти до Білгороду. До неї прилучаєть ся в Сучаві звісна вже нам дорога з Камінця. З Яс, не йдучи до Білгорода, часом скручували на Тегиню і звідти, як припускаю — ішли караванним шляхом на Перекоп. Інші знову дороги провадили на захід. З Сучави на Баню й Молдавицю ішла дорога до Семигорода, до Бистриці, і друга до Брашева (Кронштадт) на Баків і Тотруш (теп. Тротуш). Тотруш і Берладь були останніми митовими коморами Молдавії на полудні, але купці йшли далі до міст «бесарабських» — тутешні воєводи «угро-влахійські і запланінські»²¹⁹ починаючи від Мірчі Старого (при кінці XIV в.) давали львівським, і взагалі українським та польським купцям повну свободу торгівлі в своїх землях від Зелізних ворот

²¹⁹ Akta gr. i ziem. VII, грам. молдавські ч. 1, 3, 5 і далі.

до Браїлова і свобідну дорогу далі за Дунай, до земель турецьких²²⁰. Сюда йшли по рибу — до Браїлова, Кілії й иньших міст нижнього Дунаю, до столиці воєводства — Торговища, і далі до земель Турецьких.

З руських товарів Олександрів привилей згадує передовсім сукно; в Сучаві брали від нього мита по 3 гр. від гривни (4 ¼%) і був тут для нього склад для цілої Молдавії: в иньших молдавських городах його не можна було продавати, але до Угорщини й «Басарабії» (Семигорода) вільно було його везти, за оплатою додаткових мит²²¹. При тім,

²²⁰ Землі волоські в другій половині XIV в. формують ся в дві політичні цілости, що з певними змінами існують потім протягом ряда століть; одна — се Волощина властива, або Молдавія, що обіймала нинішню Буковину й Молдавію; друга — се Мала Волощина, або Гірська — *Valachia Minor, Valachia Montana*, з чого зробила ся її назва румунська *Munteniâ* і польське *Multany*. До неї належали землі подунайські (Валахія) і семигородські волоські князівства (Фогараш, Омляш і Северинський банат), а часами також полуднева Бесарабія (відти й її імя), що иньшими часами належала до Молдавії. По імени своїх господарів з династії Басарабів сі землі „Гірської Волощини” звали ся Бесарабією, а з огляду на семигородські володіння, воєводи її звали ся „запланинскими,” *transalpini*.

²²¹ Про можливість вивозу до Тягині й Білгороду привилей не згадує, може вивіз сукна туди воєвода хотів задержати для

незважаючи на оплату мит (крім сучавського головного брали поменьші оплати в Чернівцях — від «швецького воза» по 4 гр., від вірменського — 6 гр.), привилей жадає, щоб львівські купці продавали в Сучаві сукно по львівським цінам, і при тім в «поставах,» а не на локті.

Друга категорія руських товарів — се «крайні річи» (руського виробу чи імпортовані): шапки, ногавиці, корди, мечі, або як їх вичисляють пізнійші привилеї молдавських воєвод Петра й Стефана²²²: «полотно — литовское, кросенское і немецкое, мудрое сукно, покоцини, харсь (вовняна матерія), шапки, ногавици, пояси, корди, мечи, ножи, косы, серпы, плужная желѣза, циновии рѣчи, миси, конвици, цивкы, и ины дробны рѣчи, що ся зовут крамны рѣчи.» На то був вільний торг по Волощині, а мито платили в Сучаві по 3 гроші від гривни.

З Волощини, а властиво через Волощину ішов товар східній, або як називає його Олександрів привилей — «татарській товаръ»: «шолкъ, перець, камкы, тебенкы, темьянь (кадило і корінне), грецкый квась (цитрина).» Сї товари або куповано в

своїх купців.

²²² А. г. з. VII ч. 7 і 8.

молдавських городах від купців місцевих та приїзжих — з чорноморських факторій і турецьких країв, або ходили по них через Молдавію до Білгорода, Кілії, і ще далі — до Кафи та інших італіяньських факторій, або через Волощину дунайську до Туреччини²²³.

З Угорщини і з земель «мунтянських» вивозили рибу, коней, віск, срібло, кунічі шкірки; привилей спеціально згадує сі останні товари, бо для Молдавії куніці, срібло, віск і коні добрі, понад 3 гривни, були «заповѣданий товаръ» — їх невільно було вивозити з Молдавії, вільно тільки було перевозити через молдавські землі, і то молдавський господар застерегав собі право первокупна. З молдавських земель (а також і з сусідніх) вільно було вивозити худобу (воли, вівці, свині, дешевші коні), шкіри овечі і волів, шкірки лисиць і білок, в великих скількостях: від сто волоних шкір платили в Сучаві мита 15 гр., від сто шкір овечих 4 гр., від сто лисиць 10 гр. і т. д.

Таким чином, окрім транзита товарів східніх, землі молдавські і мунтянські служили самі дуже

223 „А што привезеть изъ Бесарабъ: или перець или баволну или будь што, отъ 12 контари у БаковѢ подъ рубель серебра, а на головное мыто у СучавѢ отъ 12 контари одинъ рубель серебра”.

важним торгом для руських товарів, власних і ще більше — транзитних, західніх, та давали в великих масах власні продукти сирові для консумції руських земель і для вивоза на захід (риба, худоба, шкіра, віск.)

Документальні дані потверджують і доповняють сей загальний образ полудневої торгівлі, даний нам тими кількома привилеями.

Так бачимо, з ріжних згадок і звісток львівських актів, що живі торговельні зносини з Кафою й иньшими італіянськими факторіями чорноморського побережа істнували до самого їх упадка. Генуезців й иньших Італіянців стрічаємо в значнім числі у Львові, від коли маємо судові та міські акти (то значить від р. 1440) ²²⁴. Одні прибувають сюди на коротко для закупна і продажі, иньші ведуть більше постійні торговельні операції зі Львовом; деякі вкінці осідають тут, займають ся господарством і промислами. Такий Христофор ді Санто Ромульо, з Генуї, що крім торгівлі брав в державу галицькі мита, а особливо визначний слід полишив по собі в економічній історії краю своїми заходами коло піднесення експльоатації й збуту руської соли, як державець сільних жуп

²²⁴ Звістки про них з виданих актів гродських і земських і невиданих радецьких зібрав Кутшеба оп. с. с. 58-64.

перемиських і дрогобицьких ²²⁵. Другий такий торговельник і державця жуп і мит Айнульф Тедадьді з Фльоренції. Далі купець Юліян Габелето з Кафи. З записок про торговельні обороти нпр. наведемо контракт того Христофора ді Санто Ромульо з краківським купцем Петром Крачмаром з 1446 р.: Христофор продає 87 ліктів золототканого оксамиту двох сортів, по 11 і 10 угорських фльоренів за локіть, сімнадцять ліктів зеленого оксамиту, по 3 фльорени, кофтиру і самакуку (очевидно також шовкова матерія) одинадцять штук по 19 фльор. і 22 sereі (?) по 4 фльор., всього за 1264 угор, фльор., і Крачмар зобов'язується йому в тій сумі постачити горлицьке сукно в ціні за постав до 3 ½ фльор., а за штуку по 6 фльор. і 7 гр. ²²⁶ Маємо отже такий же обмін товарів західнього ввозу на товари східні, чи полудневі, як вище ми бачили вже. В р. 1463 р. тойже Христофор з братом Домініком висилають сухопутем, на Вроцлав, до Генуї до свого батька соболині шкіри, понад 500 штук, з Генуезцем Акурсієм де Коріняно, що також віз соболині шкірки й у Вроцлаві продав 218 шкірок Героніму, єпископу Кріта, за 200

²²⁵ До сеї його діяльності ми ще вернемо ся.

²²⁶ Akta gr. i ziem. XIV ч. 1583.

угорських фльоренів²²⁷. Згадані вже Тедальді й Габелето взяли від приїзжого на Русь Венеціанця Немброта Валеті товарів за суму 1403 дукатів — на жаль товари не названі ближше, а Жида тутешні покрали йому на 600 дукатів²²⁸. Кафинський Вірменин Ходжігі продає в 1471 р. львівським Вірменам Калініку і Андрію 20 фунтів перцю за 145 фльор., а иньший львівський Вірменин Аврам винен йому 32 кіп грошей за перець, китайку і шовк²²⁹, і т. и.

Білгород, як посередня стація в сій торгівлі, як ближше джерело для товарів східніх і торг для львівських товарів, виступає також з поважним значіннем в львівських записках. В 1460-80-х рр. фігурує тут чимало білгородських купців. Чималу торгівлю східніми товарами у Львові ведуть особливо купці з фамілії Валята з Білгороду. Про одного з них, Дмитра, стрічаємо в львівських актах цілий ряд записок про розпродажу перцю — бере від нього львівський міщанин Мартин Кухта 9

²²⁷ Львівська книга радецька у Кутшеби, 1. с. А. г. з. VI ч. 53.

²²⁸ Codex ep. saec. XV т. III дод. 75.

²²⁹ Львівська книга радецька у Кутшеби, 1. с.

каменів, по 8 угор. фльоренів за камень, на кредит, записуючи сю претенсію на своїй камениці у Львові; бере два роки пізнійше звісний нам Тедальдї 15 ½ каменів, в тійже ціні, і також в кредит, за порукою львівського старости; Вірменин львівський Фортат бере від нього перець і цинамон в сумі 100 фльор.²³⁰ Иньший Валята Кіліян також фігурує як доставець перцю у Львові. Велика маса довжних записок, зроблених на імя Кіліяна Грека з Білгорода — може тогож самого Кіліяна Валяти, в львівських актах 1481-1483 рр., вказує на дуже широкі торговельні обороти — на жаль тільки не вказано, які товари забирали від нього сі львівські довжники.

З другого боку маємо звістки про активні зносини Руси з італійськими кольоніями. Так, в 1453 р., як довідуємо ся з королівського мандату до Теодорика Бучацкого, галицького магната, наслідком претенсій до нього Італійця Юліана з Кафи в сумі 2 тис. фльоренів, арештовані були товари купців польських підданих — себто з українських земель, в генуезьких кольоніях²³¹.

²³⁰ Записки в цілости або в скороченню у Iorga Studii istorice asupra Chilieii si Getatii Albe с. 288-292, також у Кутшеби оп. с. 85-6.

²³¹ Propter quod etiam et mercatores nostri in partibus

Кілька років пізніше чуємо про пригоду з львівським купцем Каденом: він вислав товари до Кафи морем з Білгороду, але корабель розбився коло Судака (Солдаї), і тутешній генуезький конзуль забрав сі товари. Каден їздив сам у сій справі до Кафи, й король Казимир вставляв ся за ним перед кафинськими правителями, вони обіцяли йому ужити всіх заходів, щоб ті забрані товари були йому звернені.²³²

В 1467 р. в битві під Білгородом згинув Лячко Вірменин львівський; він ішов з товарами зі Львова до Білгороду, і сі товари по його смерті забрав воєвода Стефан. Львівські кредитори упоминали ся у спадкоємців його, — між ними оден, Микула зі Львова дістав камки як частину кошту на покритте своїх претензій²³³.

Купці з дальших країв також користали з права ходити до Волощини й Татарських країв²³⁴,

transmarinis arestantur et impediuntur — А. г. з. XIV ч. 2749.

²³² Hubert Pamiętniki historyczne I с. 11-3.

²³³ Книга львівська радецька II с. 135-6, у Кутшеби с. 85.

²³⁴ Так два краківські купці звертають в 1484 р., уже по упадку Білгороду, Серкізу Вірменину гроші, що позичив був їм у Білгороді — Кутшеба с. 87.

але головно лежала ся торгівля в руках купців львівських і подільських. Коли упали італійські кольонії, утрати, понесені через те м. Львовом, були так значні й очевидні, що здобули Львовянам ріжні полекші від правительства, а відступаючи на користь міста в 1497 р. доходи від королівської ваги у Львові, король виразно каже, що робить сю уступку на так довго, доки «за ласкою Божою не вернуть ся під власть християн Кафа, Кілія і Білгород»²³⁵.

З упадком італійських кольоній і з переходом Волощини в тіснійшу залежність від Туречини тим більше ваги здобуває та друга дорога орієнтального, левантинського імпорту — турецька, що йшла через «мунтянські» дунайські городи. Ми бачимо її вже в волоських привилеях кінця XIV та початку XV в., і вона й тоді мала вже важне значінне поруч білгородсько-кримської. Купці з України заходили вже тоді до Галяти, як бачимо припадком з одного процесу 1440-х рр.: купець львівський Зіндріх позиває у Львові Анджеля Леркарі, Генуезця, що вів торгіві зносини з львівськими купцями, — справа йшла за якісь товари забрані Анджельом від Зіндріха в Галяті в

235 Akta gr. i ziem. IX ч. 111.

досить значній кількості — полюбовний суд признав Зіндріху за них 800 фльор.²³⁶ Арцибіскуп львівський, підносячи великі нещастя, що спали на Львів в 1472 р., згадує про великі втрати, понесені визначнішими львівськими купцями Цорнбергом і Зіндріхом наслідком арештовання в Ґаляті великого запасу їх товарів, на великі суми²³⁷.

З другого боку починають до Львова напливати з Туреччини купці грецькі, турецькі, жидівські з своїми товарами, що транспортувалися чи то суходолом з Царгорода, чи то морем до найблизших чорноморських портів і відти через Волощину на возах. Особливо, як я сказав, з упадком італійських факторій з кінцем XV в., отже в XVI і XVII вв. ся дорога здобуває незвичайно важне значіння для західньої України.

Окрім звісних уже нам полудневих продуктів розвивається в тих часах довіз ріжних предметів для домашнього ужитку панського — як раз він в XVI в. стає вибагливим і розкішним. Великими партиями вивозять ріжну орієнтальну арматуру, коней і кінські убори й иньші орієнтальні річи, що входять в моду в Польщі. Особливож важним

²³⁶ Akta gr. i ziem. XIV ч. 1340.

²³⁷ Ibid. IX ч. 78.

предметом довозу стає грецьке вино, зване загальним іменем мальвазії, чи мальмазії; поруч нього вирізняють ся спеціально дорожші сорти вин італіанських і гішпанських — алікант, мушкатель, іпсима, лятика, коцифал²³⁸. Торг ним стає одною з найважніших категорій львівської торгівлі в 2-й пол. XVI в.

Оглянувши таким чином обставини й впливи, під якими розвивала ся торгівля західньої України, її головні напрями й огнища, приглянемо ся тепер самому обміну товарів в сих огнищах і на сих дорогах та з'їлюструємо його документальними вказівками.

Головні прикмети торгового обміну виступили перед ним досить виразно вже з попереднього. Се обмін західніх, полудневих і східніх товарів на українській території. З західньої Європи йшла передовсім тамошня мануфактура, з полудня товари орієнтальні, з північного сходу — його сирові продукти (футра й шкіри). Крім сього обміну товарів мав місце експорт товарів і продуктів місцевих. Дуже доброю ілюстрацією сього обміну служить цитована вище тарифа

²³⁸ Łoziński Patrycyat s. 50 (цінний екскурс про торгівлю вином у Львові в другій пол. XVI в.,) також Bałaban Zydzi lwowscy, гл. XIX.

підляшських комор з середини XVI в., де виступають всі сі категорії товарів — товар «німецький», товар «турецький», товар «московський», товар «литовський» (місцевий).

Ріжні предмети сього обміну досить типово вичисляють також ріжні документи про ярмарки, що служили зеркалом сього обміну, та купецькі такси. Так в привилею м. Львова на ярмарки (1472 р.) бачимо: судна дорогі і прості (шлезькі і польські), полотна, бархани, «покоцини 239», покривала вовняні чеські й иньші, обуве і ріжні мануфактурні річи, м. и. папір, далі східні матерії: оксамит, адамашок, атляс, китайка й иньші шовкові, гладкі й золототканні, та всякі иньші матерії; корінне: перець, шафран, коріюфоль, мушкат, цинамон, імбір, центварне сімя, мушкатовий цвїт, кубеба й иньші аромати, що належать до аптики, ароматична тростина, родзинки, фіги, тмін, риж; вкінці футра і шкіри (м. и. привозні, «литовської роботи»), віск і худоба²⁴⁰. Більше меньше той самий товар, що бачили ми вже в попередніх звістках, з опущеннєм одначе деяких

239 Яблоновський толкує їх як ковані пояси, але контекст вказує виразно, що се була матерія.

240 Akta gr. i ziem. VI ч. 105.

важних предметів, як риба, сіль, вино, й ин.

Західноєвропейський товар привозив ся давнійше, як ми бачили, купцями пруськими, вроцлавськими і краківськими. Потім краківські купці в спілці з правительством встигли значно підірвати торгівлю з Русію купців пруських і вроцлавських, так що від середини XV в. і більше менше до половини XVI віка Львів і иньші галицькі міста дістають західноєвропейські товари переважно від купців краківських. Найбільше краківські купці привозять на Русь товари самі, львівські купці самі рідко їздять по західній товар, а беруть його або на ярмарках в Ярославі, в Люблині, або забирають на місці від купців краківських, вроцлавських, навіть пруських і англійських: сі купці мають часом своїх агентів у Львові, або самі пробувають у Львові, а частійше — привозять свої товари, щоб продавши, або промінявши, зробити натомість запас львівського товару.

Записки міських книг краківських і львівських з XV-XVI в.²⁴¹ дають досить докладний образ

²⁴¹ Для початку XV в. (до р. 1414) дещо дають *Pomniki dziejowe m. Lwowa*, дальше для XV в. цікавіші записки з львівських і краківських книг вибрав Кутшеба (ор. с. — для торгівлі західньої с. 44, для східньої — с. 91); для XVI в. дещо записок у *Iorga Relat. commerc.* і у Лозіньского *Patrusyat i mieszczństwo lwowskie* с. 43 і далі, 270 і далі, і витяги з купецьких рахунків в *Записк. Наук. тов. ім. Шевченка*, вид.

сього торгу. Від купців краківських, шлезьких, пруських й ин. львівські купці купують передовсім різні роди сукна. З дорожших стрічаємо особливо фляндрське; спеціально згадують ся, окрім звісних нам сорт: поперінгського, турнейського й іпського — з Ypres, ще брюсельське, мехельнське, герентальське, едінгське — з Eysden, тинсьве — з Tuines, гаррас — з Arrasy (Harras). Купували також англійське (особливо популярне льондонське, зване у нас лунським ²⁴², згадуєть ся також кольчестерське) та італіанське (особливо фльорентийське) ²⁴³. З простійших — сукна шлезькі (вrocławське, житавське, опольське, горліцьке), моравські, пруські й польські²⁴⁴. Попит

Крипякевичом (Матеріали до іст. львів. торгівлі, т. 65).

²⁴² Се „лунське сукно”, *rannum lundense*, „лундышь” московських памяток толкують часто як сукно ліонське, але се хибне толкованне: з полудневої Франції в тих часах не бачимо у нас ніяких фабрикатів.

²⁴³ З другою половиною XVI в. одначе в українській торгівлі зникають такі докладнійші означення сукон по місцям виготовлення, і термінологія сукна стає иньша.

²⁴⁴ Кутшеба в своїй праці про краківську торгівлю (с. 119) подав такі ціни на сі різні сорти сукна (на жаль з дуже неоднакового часу): брюсельського сукна локоть 18-22 гр.,

на сукно був великий і на місці, бо се, можна сказати, найбільше й найширше розповсюднений предмет розкоши — від нього, від кафтана з ліпшого сукна зачинаєть ся амбіція малого шляхтича, міщанина, двірського слуги, вояка, козака і т. д. Він часто становив складову частину платні за службу вояків і т. и., дарунків і викупу Татарам і под. В великих масах вивозили його також далі на Волинь, до східньої України, до земель московських, до Криму, Волощини й Туреччини. Тому сукно становить все одну з найважніших позицій львівського торгу, і торг сукном ведеть ся справді, як на той час і обставини, на широку міру. Ілюстрацією може послужити нпр. перехована книга одної суконної львівської фірми (середньої великості) — Боіма і Шольца з 1600-1604 р.; з неї бачимо нпр., що сій фірмі трапляло ся на однім ярмарку продати на півтори, дві, навіть чотири тисячі золотих сукна²⁴⁵.

иньші фляндрські сорти — 16-18 гр., англійські — 12-14 звичайно, шлезькі 4 до 6 гр. У Львові в початках XVII в. дорожші сукна (пруського привозу) продавали ся за локоть: фалендиш 63-77 гр., лунське 43 до 57, бретлест 38 до 43, каразія 15 до 20; моравські дорожші 10 до 16, дешевші 6 до 9, польські 6 до 11 гр. (Мат. до іст. торгівлі м. Львова с. 19-20).

²⁴⁵ Матеріали до історії торгівлі Львова — Записки т. 65 с. 17. Пор. Матеріали до іст. Зах. Укр. ч. 71: подільська шляхта

На другім уже пляні стоять иньші західноєвропейські фабрикати: полотно (в старших звістках «полотно кольонське», в пізнійших — швабське, шлезьке і флямське), «цвіліх» — льняна матерія сильнійшого виробу, бархани, вовняні матерії²⁴⁶; залізо і сталь і ріжні вироби залізні: згадують ся нпр. ножі чеські й «бечські» (віденські мабуть, а не з західного-галицького Беча?)²⁴⁷, ножиці, сокири, всякі ремісничі вироби (чоботи, шапки, рукавиці, панчохи)²⁴⁸, вкінці — оселедці й вино.

Намість сих товарів купці краківські, шлезькі, пруські купували або брали в заміну продукти місцеві: рибу, воли, шкіру, лій, віск, мед, пізнійше — лісові товари й збіже; або товари привозні — східні, литовські, московські: корінне, шовк, футра, шкіру. Нпр. Катерина Лиса зі Львова бере від

купує сукно, щоб міняти на волоських коней.

²⁴⁶ Виписки з XV в. у Кутшеби як вище с. 45 (1460-1), Йорґа с. 47 (XVI) і реєстр товарів в таксі 1633 р. — Archiwum kom. praw. V с. 556 і далі.

²⁴⁷ Кутшеба с. 47, Йорґа с. 34, Лозіньскай с. 43.

²⁴⁸ Виписки у Кутшеби с. 47, пор. таксу 1633 р.

краківського купця Бетмана півтреті белі сукна в ціні 223 ½ зл., заплатити обіцює або готівкою, або воском, галуном та перцем. Райця львівський Дамслар бере від краківського купця Стана Жигмунтовича сукно вартости 110 зл., а заплатити обов'язуєть ся волами на ярмарку в Перемишлі²⁴⁹. Кілька поважних фірм львівських в середині XVI в. веде на більші розміри торгівлю соболями, висилаючи їх до Торуня і Гданська, до Венеції, до Антверпену ²⁵⁰ . Конст. Корнякт бере від львівського купця Англійця Вільгельма Богера сукна англійські й голяндські, а сплачує галуном і збіжем (житом і пшеницею)²⁵¹ . Згадана фірма Шольца-Боіма на ярмарку в Луцьку міняє в сумі 1200 зол. різне сукно за партію московського юхту²⁵², і т. и. А що везли з Гданська човни з поворотом, покаже нам нпр. отсей витяг записок з

²⁴⁹ Виписки з львівських кн. радецьких II с. 288 і 444 (з рр. 1475 і 1482) — у Кутшеби с. 46-7.

²⁵⁰ Витяги у Лозіньского Курієstwo с. 439.

²⁵¹ *Inducta iud. civ.* кн. 17 с. 606 — у Лозіньского с. 47.

²⁵² Рахункова книга — Матеріали до іст. львів. торг. с. 20.

влоцлавської комори на Вислі, 1579 р.²⁵³: На човнах і барках осіб духовних, числом 19, що вивезли до Гданська збіже, з поворотом пішло вина бочок 32, пива гданського 9, оселедців лаштів 17, соли 9 бочок. На човнах з староств (числом 41), що вивезли збіже й смолу, прийшло вина бочок 37, пива бочок 11, оселедців 94 лаш., соли 5 боч. На човнах шляхецьких (числом 148), що вивезли збіже, смолу й попіл, прийшло вина 165 боч., пива гданського 37, оселедців 349 лаш., соли 6 боч., трану 1 ½ боч. На міщанських (67), що вивезли збіже, смолу й попіл, прийшло вина старого 291 бочок, пива гданського 61, меду 10, оселедців 394 лаш., доршів (трески) 4 лаш., соли 23 боч.

Огнищами сього торгу й обміну служили головно ярмарки — в Люблині, Львові, Ярославі; з рахункових книг львівських купців першої половини XVII в. бачимо нпр., що сукно дорожших сорт купувало ся головно на люблинських і почасти ярославських ярмарках; звичайно на захід далше Ярослава і Ряшова і на північ далше Люблина львівські купці в тих справах не йшли. Але трапляють ся закупна й висилки до Познаня і Торна, Гданська й Ельбінгу.

Подібний же образ дають нам матеріали про

²⁵³ У Ставіського, Encyklop. rolnictwa III с. 199.

торговлю волинсько-побужську. Підляшські й волинські тарифи ²⁵⁴ з «німецького» товару визначне місце дають сукнам: лунське, махальське (мехельнське), гарас, колтриш, мишинське (майсенське), шамборське, нотрадамське, чешське, моравське, цвіковське, горлицьке, гурське, биковське, шамотульське, рижське, — се все дешевші сорти. Матерії шовкові — парча, алтабас (рід парчі — кольоровий взір по золотому тлі), оксамит-злотоглав, оксамити гладкі — «червоні, брунатні й иньших барв», штамет (sammeth), адамашка добра і проста, атлас на золоті венецький, атлас-оксамит, кармазин брунатний, чорний, атлас звичайний, «пурпурьян» (рід атласу) ²⁵⁵, «піватлас»²⁵⁶. Полотна, між ними «коленське» — кельнське і «флямське» — флямандське; цвіліх. Зелізо оброблене (спеціально згадані ножі) й необроблене. Вироби шкляні. «Крамні річи — шапки, нові й иньший дрібязок». «Выно рынске»,

²⁵⁴ Див. вище с. 15-6.

²⁵⁵ Див. різницю пурпурьяну від золотного атласу — Бершадській 1 с. 195.

²⁵⁶ Так треба розуміти се polodlosie реєстру, зіставлене без перекладу видавцем.

«пиво кгданске», оселедці. Взаміну йшли звісні вже нам товари «турецькі» й «московські» — східні матерії й корінне, футра і шкіри, московського привозу й місцеві, а також продукти місцевого господарства й ремесла: воли й корови, барани й вівці, свині, шкіри волів і коров'ячі, козлові й баранячі, на сотки, лій і віск на камені, мед на бочки «львівські», риба пинська в бочках (але натомість іде туди риба львівська), хміль в «вантухах» (мішках), також розумієть ся — збіже, попіл, дерево, лен, полотно просте — місцеве (від тисячі локтей 12 зл.) й московське (24 зл.), сукно «самодільне», «сермяги», кожухи баранячі, юхть, футра кроличі, лисичі, шкіри бобрів, куниць, видр, соболів, вовків, лосів, зубрів, лань.

Огнищами торгу волинсько-побужського виступають в нашій матеріалі (XVI в.) головню Люблин, Познань і міста пруські. Везуть з них заграничні товари переважно місцеві купці, попродавши там товари місцеві або транзитні. Може бути, що се залежить від неповноти нашого матеріалу, а може бути, що таки дійсно — купці волинські й поліські, немаючи иньшого торгу більше активності показували в експорті своїх продуктів на Захід і в довозі західніх — привозили їх самі зза границі тим часом як Львовяне або Камінчане вкладали свої капітали і енергію в торг східній.

Міхель Єзофович, держачи в початках XVI в. берестейське мито, висилає за польську границю в великих масах віск, а звідти привозить з Познаня в великих же масах сукно, а також, звідти-ж мабуть — оксамити й адамашки — його брат лишив ся за них винен 2000 кіп²⁵⁷. Більський міщанин Тиміш Сегеневич везе на ярмарок до Познаня вісім штук воску, що важили 470 каменів (понад 100 сотнарів), і там вимінює за те 330 фунтів шафрану й сукна, 18 поставів колтришу, а 3 постави сукна лейтського²⁵⁸. Іля Докторович з Тикотина купує в Липську у ніренбергського негоціанта Цезаря ювілерські річи на суму 1900 злотих, в сій сумі обов'язуєть ся йому дати льну литовського 400 сотнарів познанської ваги, а в ubezpieченне кладе в депозиті у нього два сороки соболів, привезених з собою ²⁵⁹. Львівський купець і аптикар Вітембергер, що спроваджав з Царгороду корінне й иньші східні товари й їх мабуть попродав на люблинськiм ярмарку, відти в великих масах бере футра — три великі бочки попелиць (числом

²⁵⁷ Бершадській I с. 81 і 111, пор. 203.

²⁵⁸ Ibid. (1527).

²⁵⁹ Ibid. I с. 277.

29850), може також інші товари, що разом з ними потім висилає до Царгороду: соболеві шуби, сукно²⁶⁰. А от що віз з люблинського ярмарку острозький міщанин Плескач до Острога повз Луцьк: покривало турецьке, кілька кінських уборів також східніх, шабля, сагайдаки й стріли, 15 «зброй шитих», білих і червоних, 6 кіп шапок чорних і червових «з колпаками», дещо обува (чоботи й черевики), «газука» з чорного утерфіну, кілька убрань сукна лунського, «делія» з чорної адамашки, велика груда олова, 30 штук стали, дещо металічної посуду, гребінці, пачка крохмалю, пять риз паперу, і т. д.²⁶¹

Для операцій з полудневим вином послужить нпр. такий контракт, списаний у Львові в 1570 р. між двома левантинськими купцями Раббі Яковом Сидіс і Рохом де Грігіс: Раббі Яков запродав 230 куф мальвазії, що їде на двох кораблях до Кілії, на риск покупця; ціна куфи по 30 талярів. Половина ціни має бути заплачена у Львові, за чотири місяці від дня, як те вино буде наладоване в Кілії, друга

²⁶⁰ Ind. iud. civ. XVII p. 948 (1590).

²⁶¹ Опись кн. луцької 2039 л. 39, цитата у Верзилова ор. с.

половина три місяці пізніше²⁶². Або такий другий — пізнійший, де ми маємо цікавий приклад асекурації: контракт списують в Ретимні, висилають коло 300 бочок лятики на Кілію до Львова, і посилка має бути асекурована спільно коштом купця і продавця²⁶³.

Для ілюстрації торгу східними товарами можуть послужити цікаві дані з процесу одного з львівських купців Вірменина Івашковича з 1602 р. От що іде на двох возах з Царгороду для нього товарів: 29 бель (belni) чамліту по 300 червоних беля, 74 ок шафрану по 10 черв., коверців червоних 150 штук за 755 черв., поясів (czyngatur) бурських червоних 340, за червоних 340, szemberow (?) червоних 60 штук за 300, шовку беля за 1050 черв.²⁶⁴. А от викази йогож товарів призначених до експорту до Торуня і Гданська: 29 бель чамліту, коверців 151: 61 жовтий, 31 білий, 26 диванських, 32 адзямських, 1 білий великий; товари ангорські: 204 штуки чамліту «без води» за злот. польських

²⁶² *Inducta iud. civil.* XII с. 94 — наведена була у Лозіньського оп. с. с. 50-1.

²⁶³ *Ind. iud. civ.* XVII с. 32-35 (наведена *ibid.*).

²⁶⁴ *Inducta iud. civil.* т. XXI с. 1965.

3162, 320 півштучок чамліту по 5 зл., 156 півштучок чамліту кольорового по 8 зл., 42 чамлітів зі взором, по 25 зл., 290 мухаїрів кольорових, по 10 зл., 224 чамлітів чорних, без води, по 7 зл., 50 чамлітів кольорових, без води, по зол. 13, 86 мухаїрів «міських» по зол. 13²⁶⁵. Золотар львівський Сефер, родом Вірменин з Волощини, закуповує в 1620-х рр. в Царгороді дороге камінне для своїх золотарських виробів — гранати (сапфіри) і туркуси (бірюзу), а иньший львівський Вірменин Аветик везе з Царгороду транспорт турецької арматури, закупленої з поручення воєводи Любомірського²⁶⁶, і т. и.

В заміну на схід ішли товари європейські й місцеві. Міщанин львівський Газ робить контракт з султанським купцем Челебі — бере у нього 300 літр шовку бурського і 11 кип чамліту та иньші товари, за те дає 1600 тахрів «бецьких чвалінків», і ножі чеські й бечські (віденські?) в сумі 3255 ½ зол. — чеські ножі по 20 зол. за тисячку, бечські по 42²⁶⁷. Другий, Зайдліц, забирає від турецьких купців

265 Ibid. т. XXII с. 32-3.

266 Виїмки з актів у Лозіньського Złotnictwo с. 83-4.

267 Записки у Лозіньського с. 43.

Хаджі Гасана і Хаджі Алі з Алепу «турецьку фарбу» (індиго), а дає взаміну 37 поставів сукна. Двох Жидів львівських забирають від царгородського Жида Хаїма Когена мальвазію, риж і касію, а взаміну дають 50 фунтів горючого каміня (бурштину). Львівський товмач Вірменин Криштоф забирає мальвазію, а дає взаміну сукна лунські, гданські й ин. і цину²⁶⁸. Звісний уже нам львівський аптикар Вітембергер²⁶⁹ посилає до Царгороду шкури поплиць, дві соболеві шуби, три поставки сукна (лунське і фалендиш) і 200 шапок «магерок», а там купують для нього: 70 коврів ріжних цін за 321 таляр, 163 штук «багазії» (баволняної матерії — бязі, як тепер її звать на Кавказі) ріжних кольорів, штуку мухаїру, 15 кінських уборів, попруги, торби й т. и., 5 шовкових поясів, кільканадцять дерг і покровців, турецького коня, цитрини і померанчі сьвіжі, ріжне корінне й аптичне зіле.

Волоські городи мали значінне в сій полудневій торгівлі, як посередники — тут часто продавали львівські товари і замінювали їх за східні, замість аби сягти по перші джерела їх: ми

²⁶⁸ Витяг у Лозіньського Курієstwo с. 433.

²⁶⁹ Цитована на с. 70.

бачили, що молдавські господарі старали ся впливати в сїм напрямі своїми митними тарифами. Але їх власний торг — закупно товарів з Руси для власного ужитку й продаж місцевого продуктів — мав ще більше значінне, й їх обороти торговельні з руськими містами доходили дуже поважних розмірів. Головніші предмети обміну ми вже знаємо, се мед і віск, лій, горіхи турецькі (волоські), риба ріжна, кавяр, шкіри ріжного місцевого звіря, «сафян волоський», коци²⁷⁰; (можна додати до них хиба деще другорядне — як вивіз волоського вина, *vinum valachicum*. Наведемо кілька прикладів для ілюстрації сього обміну.

От 1472 р. Вірменин сучавський Кокча привозить до Львова зимою 1472 р. великий караван осетрини (*wizupa*) від волоського воєводи; львівські купці беруть її за готівку і на кредит, по кілька фір. Що продано на кредит, на те маємо довжні скрипти в львівських актах: Августин Брух бере дві фіри, Вірменин Калиник дві фіри, Калюст Вірменин одну фіру, і т. д.; всього 21 фір, пересічно коло 45 гр. фльоренів за кожду; гроші мають бути

²⁷⁰ Див. реєстр „товарів волоських” — місцевих і тих що йшли через Волощину в таксі 1633 р. — Archiwum kom. prawn. V с. 572-4.

заплачені на великдень²⁷¹. Кілька років пізніше вїт сучавський в спілці з иньшим купцем з'обовязують ся постачити львівському купцеви Домсларови 118 каменїв воску²⁷². Міру торгу волами може дати поняте справа, що виникла в 1536 р. з фактором кн. Ілі Острозького, острозьким міщанином жидом Міхелем Шимонковичем: йому закидали, що він перегнав через кремінецьке староство, з Поділя до Галичини, кілька тисяч волів з Волощини, не заплативши мита в в. кн. Литовськїм²⁷³. Купець львівський Шольц купує в 1581 р. на снятинськїм ярмарку 1800 волів від волоського господара²⁷⁴.

Товари сї закупали ся на Волощинї купцями з України для дальшого експорту, на захід переважно.

ОРГАНІЗАЦІЯ ТОРГОВЛІ

²⁷¹ Записки — Iorga Relat. com. c. 21-22.

²⁷² Кутшеби ор. с. с. 84.

²⁷³ Jabłonowski Sprawy wołoskie za Jagiełlonów, док. 53-4.

²⁷⁴ Витяг у Лозїньского Kupiectwo c. 438.

Загальні обставини, регламентація торгівлі, монополії, митні тягарі, торговельні оплати, ослаблення торговельного руху, привілегії шляхти, привілегіювані міста

В попереднім ми слідили головню торгівлю заграничну, але зібраний там матеріал увів нас в значній мірі також і в торгівлю внутрішню. Ми пізнали головні торговельні центри, головні торговельні дороги. Пізнавши предмети заграничного торгу, в значній мірі познайомили ся і з предметами внутрішнього обороту, бо загранична торгівля хоч служила в значній мірі інтересам транзиту, здобувала також великі запаси товарів для внутрішнього ужитку. З виїмком деяких (нечисленних) сирових продуктів волоських і московських, призначених виключно, або майже виключно на вивіз, всі иньші роди товарів, служачи до вивозу, служили разом до задоволення внутрішнього запотрібовання чи то вищих верств, як дорогі сукна, шовки й коври, дорогі футра, юбілерські річи, вина й корінне, — чи то низших і середніх як дешевші сорти сукна, вироби металічні й мануфактурні, оселедці, сіль й ин. А й самі предмети транзиту, переходячи з рук до рук, з одной стації до другої, давали зміст і рух також

внутрішній торгівлі. Образ промислу й господарства, образ побуту й життя доповнить нам сей образ внутрішнього обміну і запотрібовання. Але перше ніж перейти до т. ск. техніки внутрішній торгівлі, я хочу спинити ся ще на деяких моментах, що мали важне значінне в розвою, чи скорше — в заниканню торгівлі, як заграничної, так і внутрішньої.

Ми вже пізнали деякі з тих тяжких кайданів, якими обтяжала торгівлю й промисел середньовічна система регламентації, фіскалізму й привілеїв: систему примусових доріг, примусових стацій, складів, що заковували торгівлю в мертву вікову систему комунікації, розривали комунікаційний рух, силоміць примушуючи купця продавати свій товар серед транзитної дороги; зводили рух до мінімуму, забиваючи животворящого духа промисла й торгівлі — свободну конкуренцію. Загалом треба сказати, що ся система, прийнята з сусідньої Німеччини, в українських землях не розвинула ся так повно і до таких крайностей як у польських землях, — почасти тому, що взагалі взірці німецького міського життя, як ми вже бачили, у нас повторяли ся в формах ослаблених і модифікованих, по части — наслідком конкуренції польських міст на королівським дворі. Бачили ми, що Львів не дійшов повного права складу. Монополія торгу місцевого

купецтва, яку мали в дуже загострених формах більші польські центри, тут також не була доведена до таких гострих форм. Тільки до деяких товарів ставила ся вимога, щоб сторонські купці не продавали їх нарізно, *en detail*²⁷⁵. Тільки хвилево, для подвигнення Львова з ріжних бід, які спіткали його при кінці XV в., на два роки заборонено чужим купцям продавати у Львові свої товари кому небудь окрім львівських купців, що мають у Львові право горожанства²⁷⁶. В українських землях в. кн. Литовського, як я підносив, дороговий і торговий примус практикував ся ще з меншою скрупулятністю, ніж в Галичині. Одначе і тут він був. Нпр. Луцьк в середині XVI в., покликуючи ся ніби на стару практику, жадав, щоб чужі купці не могли в Луцьку продавати своїх товарів нікому окрім луцьких міщан, і тільки гуртом, а не в роздріб (*zdojmem a nie parożno*), і дістав на те потвердження від в. князя в 1558 р.²⁷⁷. Але в кождім разі навіть того, що було, було аж занадто досить на те, щоб придавити торгівлю, при слабім розвою взагалі

²⁷⁵ Akta gr. i ziem. VI ч. 105.

²⁷⁶ Akta gr. i ziem. VI ч. 147, пор. 154.

²⁷⁷ Архивъ Югозап. Р. V. I. с. 24.

міського життя і всяких неприхильних для нього обставинах. Входити в деталі ми тут не можемо, але кілька прикладів вистане для ілюстрації.

Регляментація не обмежала ся постановами в інтересах головних торговельних огнищ, ішла далі. До яких крайностей, подиктованих дрібними інтересами митових доходів і певних привілегованих міст і місточок, доходила вона, ілюстрацією може нпр. послужити торгівля солею. Коломия нпр. мала «вічний склад солі», за привилеєм Казимира Ягайловича: соляники не мали продавати соли в коломийськiм повіті, тільки в Коломиї, і нікому окрім коломийських міщан; так само зрештою ніякого торгу товарами в повіті, по селах не мало вести ся, ино в Коломиї самій²⁷⁸. В Белзі був склад соли: з-за литовської границі не вільно було їздити по сіль далі, мусіли купувати в Белзі, й ті товари, які привозили ті, що приїздили по сіль, не вільно було продавати де инде, тільки в Белзі²⁷⁹. В землях в. кн. Литовського склад для галицької соли був признаний м. Кременцю: соляники привозячи сіль з Галичини, не мали її ніде

²⁷⁸ Volum. legum II c. 59, Akta gr. i ziem. III ч. 18, IV 67.

²⁷⁹ Volum. legnm II c. 59.

продавати окрім Кремінця²⁸⁰. В 1560-х рр. з фіскальних мотивів заведено монопольну правительственну продажу соли: для пинського повіту в Пинську, для Берестейської землі й Підляша в Берестю; ніхто з тих округів не мав права купувати сіль де инде, окрім державного складу, під карою конфісковання. Супроти скарг пинських міщан, правительство потім передало монопольну продажу соли в Пинську місцевим міщанам за певною оплатою. Тому що місцеві люде не виконували правительственних распоряджень про соляну монополію, уставлені були страшенні кари: конфіскати майна, кара 10 тис. кіп на тих, хто держав би у себе сіль, куплену не в державнім складі. В районі берестейського складу правительство спробувало навіть завести примусове купно соли: вийти з державних маєтностей обов'язані були взяти для продажі селянам в своїй волости по бочці соли на кожді три волоки ґрунту й по трох місяцях заплатити гроші²⁸¹. Сї монополії давали одначе такий малий дохід не вважаючи на всі примусові заходи, що їх вкінці залишено.

²⁸⁰ Уривок привилея у Д.-Запольского оп. с. с. 372-3.

²⁸¹ Бершадскій II с. 144, 148, 149, Д.-Запольскій дод. с. 85-8, і йогож текст с. 482-7.

Подібна монополія заведена була правительством в. кн. Литовського на лісові товари: правительство сортувало в пограничних коморах привезені його підданими товари й забирало на себе по певній таксі. Для Волини й Побужа уставлена була одна така комора — в Берестю²⁸². Дуже старанно регляментована була також торгівля волами з огляду на різні надужитя й інтереси фіска й торговельних міст. Уставлені були дороги, кудю мали гнати ся воли: з Руси, Поділя й Волощини воли мали гнати ся через Львів, Городок і Перемишль на Сендомир, з Волини — на Люблин і Радом²⁸³, і т. и.

Не треба казати, що навіть регляментація подиктована стараннем обминути різні труднощі й перешкоди торгівлі, утрудняла її. Щож казати про чисто фіскальні, або подиктовані інтересами певних привілегованих чинників?

Ослаблену тою незвичайно розвиненою регляментацією торговельну енергію придавлював ще сильнійше дух фіскалізму й привілеگیй, що йшли в парі з собою: привілегії купували ся, або служили

282 Посольская Метрика в. кн. Лит. I ч. 27. Ширше про се буде ще низше.

283 Arch. Sanguszków III ч. 426.

компезатою певних претензій, які особа чи громада підносили до держави. Він давив її незвичайно розвиненою й до абсурду доведеною системою митних і торговельних оплат, а шкідність сеї системи ще збільшала ся практикою привілегованих виїмків з сеї системи, що тим більшим тягарем упадала на непривілегованих.

Крім оплат пограничних (властиве с^ю, з н^{ім}. Zoll) були мита (myto, н^{ім}. Maut) внутрішні, державні й приватні. Далі, такі оплати як мостове, гробельне, перевозове, пашне, й ин. і ріжнородні ринкові побори — торгове, ярмаркове, помірне, штукове, сохачне, і т. и. Деякі з них опирали ся на правительственних привілегіях, далеко більше — на надужитях державців і дідичів тих околиць, через які йшли торговельні дороги. Обростаючи з часом все густійше такими поборами, дороги ставали часами зовсім неможливими для торговельної комунікації. Се викликало скарги, правительственні ревізії, касованне незаконних мит, але минав час — і мита, коли справді були перестали на час, знову виростали в ріжних місцях.

В Галичині уже в другій четвертині XV в. скарги на безправні мита викликають правительственні накази в сій справі і визначенне ревізії прав на побор мита²⁸⁴. Не знати, оскільки

²⁸⁴ Akta gr. i ziem. XVI ч. 876-80 (1443), пор. т. V ч. 64,

послужили сї заходи, але чверть столітя сю справу піднято наново. Львівські купці скаржили ся, що купці сторонські зовсім облишили львівський склад, шукаючи собі иньших доріг, наслідком неправних мит, які побирають з них по містах, місточках і селах, всяких драч і прикростей, які робили їм, вимушуючи ріжні оплати ²⁸⁵. По нових безрезультатних наказах, переведено ревізію прав на мита при нагоді побуту в Галичині самого короля в 1469 р.²⁸⁶. До львівського земського суду покликано всі особи, що побирали мита в своїх маєтностях; ставило ся їх кількадесять, і з них лише кілька справді виказали ся на то документами. Дуже багато заявляло, що вони на побиранне мита прав не мають, не претендують, і навіть де побирали його — в такім разі власти задоволяли ся сею заявою, погребаяючи на віки справу тих неправно побраних мит.

97-8.

²⁸⁵ Akta gr. i ziem. VI ч. 105 (с. 157).

²⁸⁶ Див. протокол ревізії в Zródła dz. т. XVIII. I дод. с. 66 і далі, постанови суду в повній основі — Akta gr. i ziem. ч. 78-91 і судові записки тамже т. XV ч. 3457-9 і 3523-8: вони себе доповняють обопільно.

На Волини також уже за Казимира чуємо нарікання на нові мита, і в. князь за скаргою луцьких міщан видав грамоту, де нормував мита. Цілий ряд їх знесено зовсім (в двадцяти пяти місцях!), в иньших (кільканадцяти) його обмежено й означено докладно ²⁸⁷ ; між иньшим — заборонено брати мито від порожніх возів, що вертали ся до дому. Але се не перешкодило новим митам виростати на ново одно по другім, і при ревізії волинських замків в 1545 р. ревізорам поручено було зробити порядок з ними. Міщане вичислили їм на реєстрі всі місця, де беруть ся з них нові мита; були вповні безправні (такими ревізори признали близько сорок пунктів!), були побільшені, та пододавані нові категорії поборів. Нпр. на дорозі до Люблина купці мусіли платити безправні мита в Усичах від воза по грошу «на обидві руки» (туди й назад), в Войтці по пів гроша, в Хоболтовичах по три пенязі; на дорозі до Берестя в Зденежи від воза по грошу, в Серкизові від коня по грошу; в Туринську, маєтности старости, брали по півтретя гроша, і т. д. Староста пинський Кирдей в своїй маєтности завів податок з людей що йшли «на покорм до Волини» по дванадцять грошей «з

²⁸⁷ Zródła dz. с. 60-1 (грамота без дати, імена урядників вказують на 1460-1570 роки).

голови». В Четвертні кн. Четвертинські брали з комяг, що йшли з низу (з України) «тридцять!» В Чорторийську на дідичів брали від комяги по 8 гр., «по горшку, по колачу і по 60 головажень соли»; «від помічного шеста (тички) по три грошей»; коли мали на комязі нанятого челядника — «дванадцять грошей присадного»²⁸⁸. Подібні драчі позаводили ся й по иньших місцях, при чім оплати бували ще вищі (від комяги 12 гр., від бочки по грошу, і т. и.). По словам луцьких міщан за масою безправних мит, де їх «гамують і граблять», та конкуренційних торгів, торговля в Луцьку зовсім упала. Міщане «згинули и ку великому знищеню пришли, а иншыи многии з нас купецтво своє оставили», й ревізори самі признавали «великіи недостатки и ото всех сторон стиснене» луцьких міщан — сих столичних, найбільше привілегованих міщан Волини. Признали повну неможливість вести якусь торговлю «за драчею и за лупеством — бо з одного воза семеро або восьмеро мит беруть на місті (Луцьку), окрім мостового і ставового і всяких мит по дорогах»²⁸⁹. «За тим всім не кождий сьміє їхати

288 Zródła dz. VI c. 61-3.

289 Сї побори ілюструє звістка про „потаємныи а нововымышленыи прыбытки”, які собі завів ключник луцький: на греблі що за Гнідавою бере від купця по грошу,

до Луцька, волять купчити по сусіднім малим торжкам, так що не тільки не приїздить з товарами на торг (до Луцька), але й поживи собі не можна купити подостатку — мусять шукати її по иньших місточках»²⁹⁰ . Страшна ілюстрація повного подавлення міського життя сим неможливим тягаром всякого рода драч!

І та «драча і лупежество» панували скрізь. Поставити міст чи гать на якійсь головнійшій дорозі, значило стільки що дістати маєток. «За направлюванне дороги» на переїзді через р. Вягр під Перемишлем на львівським шляху уставляєть ся мито і воно віддаєть ся в аренду в середині XVI в. за річну плату 150 зол. Се дуже поважна сума, дохід з середнього села. Як де не рости було таким поборам? І вони росли, під всякими покривками, і

на гати під містом також по грошу (Д.-Запольский думав, що се два побори на тій самій гати — с.377, але се не так), від простого чоловіка, що їде до міста — по пенезю від воза, від солодовників, що їдуть до млина молоти солод — по два пенязі від солоду, від примостку по грошу від купців, від прасолів сторонських по півгрошу від воза, а від кожного вола запряженого по пенезю та соли шістдесят толп, себ то великих головажень, а осібно ще за попас прасольських волів. Се „навимишляв” сам ключник, а було таких панів до вимислів більше.

²⁹⁰ Zr. dz. VI с. 59-60, 89.

без них. Сучасні записки нпр. кажуть, що гурт волів в дорозі через Галичину до Ярослава в початках XVII в. на 174 місцях стрічав митні застави, і мусів обганяти ся від таких претензій²⁹¹. А от нпр. як представляєть ся подорож каравана з осетриною від волоської границі до Львова в 1560-х рр.: в Камінці коронний митниик бере три камені риби і по грошу від запряжених волів, числом 47; в Оринині місцевий дідич взяв таку саму оплату і риби дві цілі і два кавалки, разом коло 5 каменів; в Скалі взяли по півгрошу від вола, риби коло 6 кам. і два таляри; в Сухоставі грошима таляр і 6 гр. і два камені воску; в Теробовлі — камінь риби, грошима 3 таляри і 5 гр., по півгроша від вола і ще мито возове; за мито коломийське (знесене ще століте перед тим) і галицьке коло Дібрчі Жиди орендарі взяли по півгрошу від вола, осібно возове, і 10 каменів риби; в Гологорах камінь риби, дукат грошима і возове; сусідній шляхтич на своїм ґрунті взяв 6 каменів риби; в Глинянах три камені риби і півгроша від вола; у Львові королівський митник казав заплатити по грошу від вола і від вартости риби по півтора гроші від копи (півтретя процента), а осібно ще взяли «торгового» на замок звиш три

291 Лозінського Prawem i lewem I 2 с. 137.

камені риби²⁹².

Провіз товарів в таких обставинах ставав штукаю, що вимагала від купців дуже великої оборотности. А коли шлях так густо заростав всякого рода митами, що не можна було оплатити ся, і не було спромоги якось дротеребити її (за помочию правительства), — приходило ся закидати сей шлях зовсім і або шукати нових доріг, або зовсім кидати торговлю. Напр. в люстрації 1564 р. читаєм при Рогатинським старостві: мита або цла від фірманів, яких тудою досить їздило з солею, брали на замок по двадцять топок соли, але тепер фірмани обернули ся на иньші дороги, з огляду на «густі мита» на тім шляху, а особливо наслідком мита, яке бере на своїм полю п. Балабан²⁹³.

Як я вже сказав, сі тягари й ограничення упадали на масу міщанства тим тяжше, що не були однакові для всіх — мали свої привілегіовані виїмки.

І так передовсім, як знаємо вже ²⁹⁴, ціла шляхетська верства була звільнена від плачення

²⁹² Витяг з львівських актів у Лозіньского Patrusyat 2 с. 57.

²⁹³ Жерела I с. 168.

²⁹⁴ Див. т. V с. 64.

мит і всяких торговельних обмежень, коли вивозила якісь продукти «з дому» (власної продукції) чи «до дому» — для домашнього ужитку. В Польщі сю практику потвердила конституція 1496 р., загостривши кари для митників, які-б схотіли побирати мита з шляхтичів²⁹⁵. В в. кн. Литовським шляхта почала заходи в сім напрямі в середині XVI в., при чім перед повела волинська шляхта, стараючи ся на взір сусідніх провінцій Польщі осягнути повне увільнення від мит для шляхетського вивозу й довозу, особливо цінне для неї супроти близькості границі. Тим часом як загал шляхти на соймі 1551 р. просив тільки знесення митних оплат для вивозу збіжа з шляхетських маєтностей й знесення державної монополії для лісових товарів шляхти, волинська шляхта просила знесення мита з усяких «рѣчей властныхъ князьскихъ, паньскихъ и землянскихъ»²⁹⁶. Правительство довго не хотіло

²⁹⁵ Volum. legum I с. 120: licet nobiles per olim praedecessores nostros reges Poloniae et eorum privilegia atque statuta liberati fuerint, ut thelonea vel de sale vel de rebus omnibus in domos aut de domibus eorum ductis non essent soluturi sub poenis certis contra theloneatores statutis...

²⁹⁶ Акты Зап. Рос. III с. 42, пор. т. V, I с.

зрікати ся своїх доходів і навіть пробовало представити шляхті невідповідність таких операцій: мито уставлене для купецьких людей, а не для шляхти, і коли шляхтич не хоче платити мита, то нехай і не льстить ся на купецькі зарібки²⁹⁷. Але вкінці уступило і в серії иньших привілеій для шляхти признало повну свободу від мит державних і приватних для продуктів господарства шляхетських маєтностей (оть всякого господарства домовое роботи)²⁹⁸, а прилученне українських земель до Корони вповні зрівняло тутешню шляхту з коронною в повній свободі від оплат не тільки при вивозі, а й при довозі товарів зза границі²⁹⁹.

Ся привілеія робила дуже значну конкуренцію купецтву. Не тільки при вивозі за границі держави, чи довозі звідти, а й при

²⁹⁷ Відповідь на соймі 1554 р.-ibid. с. 62.

²⁹⁸ Постанови соймів 1559 р.- Акты Зап. Рос. т. III — с. 98 (товари лісові, збіже і „быдло доморослое”) і 1563 — ib. с. 128, і Статут 1566 р. розд. I арт. 26.

²⁹⁹ Постанови 1559-1563 р. свободи від оплат при довозі товарів зза границі не давали — пор. відповідь в. князя (Акты З. Р. с. 103), де свобідними від оплат признають ся тільки коні й збуря, що закупить шляхтич на свою потребу за границею.

внутрішнім обороті — при довозі на великі ярмарки, що в значній мірі заступали обороти заграничні, а навіть і на звичайні торги. Шляхта прецінь була найбільшим продавцем (до певної міри наче продуцентом) місцевих товарів, і мабуть таки й найбільшим консументом тих заграничних товарів, що йшли на внутрішню консумцію. І в краях пограничних, як ціла Західня Україна, її безпосередні операції з заграницею чи з більшими (внутрішніми) огнищами заграничного торгу, її конкуренція давала себе відчувати купецтву дуже сильно. Шляхта не тільки обходила ся без посередництва купецької верстви, але мала спромогу продавати дешевше і мати чужі річи за дешевшу ціну — рахуючи зовсім поважу ріжницю, яку робили мита. Крім того для неї не мали ваги ріжні обмеження, як склади, заборони безпосередніх зносин заграницею — нпр. шляхтич міг спроваджувати собі вино зза границі для власного ужитку і т. и.

При тім хоч шляхтич або його слуга, що провадив караван, мусів складати присягу, що сі товари належать до власного господарства шляхтича (рахуючи в тім і продукти, які він діставав від своїх підданих в данях) або спроваджують ся ним на власну, домову потребу, се не забезпечало від надужить. Не говорячи, що таким способом шляхтич міг задовольяти потреби

своїх свояків, знайомих, сусідів і т. и., — шляхтичі навіть купчили під покривкою домового ужитку. Королівські люстратори 1564 р., констатуючи упадок митних доходів в Сяніцькій землі, між причинами вказують також і те, що «за тих часів велика сила шляхтичів взяла ся до великого купецтва під плащом домової потреби, і купуючи в великім числі худобу й коней, перегоняють через границю, а мита давати не хочуть»³⁰⁰.

Та рівноправности не було й серед самої міщансько-купецької верстви. Не кажучи про привілегії, роздавані поодиноким особам, що звільняли ся від митних оплат чи то на час (нпр. на певну торговельну операцію) чи то на ціле жите, були цілі міста звільнені від певних мит чи від усяких оплат. Вигода, яку мали на сім пункті міщане міст привілегіюваних — певних більших центрів, чи певних приватних міст, протегованих впливовими дідичами, тим більше утрудняла шанси і можливість конкуренції, саме навіть істнуванне купецької людности міст непривілегіюваних.

Треба ще запримітити, що взагалі таких привілегіюваних міст більше було в чисто польських землях ніж в українських — і се також погіршало шанси української торгівлі супроти конкуренції

³⁰⁰ Жерела II с. 291.

польських земель. З більших міст на українській території, які мали повну свободу від мит, можемо властиво вказати лише Львів, Луцьк і Київ. Львів дістав її дуже пізно розмірно: доперва при кінці XV в., з огляду на тяжкі біди, які спали тоді на нього й підірвали його добробут і торгівлю. З початку був звільнений на час (як бував і перед звільнюваний)³⁰¹, а в 1505 р. на віки — був зрівняний в податкових свободах з Краковом, що ті свободи мав уже від століть³⁰². Коло тогож часу і з подібних же мотивів — щоб дати місту поправити ся по татарських спустошеннях, дана була свобода від усяких мит місту Київу: міщане, що могли виказати ся листом «зъ ратуша кієвского», «подъ ихъ печатью мѣстскою», не мали давати мита ніде: «по нашимъ (великокняжимъ) мытомъ и по князскимъ и по панскимъ и по боярскимъ, и по духовнымъ и по свѣтскимъ, сухимъ путемъ и водою», аж доки би місто не поправило ся³⁰³. А що воно не поправило ся, то й ся свобода зістала ся на

301 Akty gr. i ziem. IV ч. 75.

302 Ibid. ч. 126 і 162.

303 Акты Зап. Рос. 1 ч. 149 (1497).

все³⁰⁴, і розширена була також і на землі Корони польської (в 1550-х рр.)³⁰⁵. Потім на взір Київа дістав свободу від мит Луцьк, в середині XVI в.³⁰⁶.

Крім сих головнійших центрів мали свободу від мит деякі другорядні приватні міста. Так нпр. Межибож завдяки впливам Сенявского, свого властителя, дістав звільнення від всякого рода мит і оплат по всіх містах, з Львовом і Люблином включно ³⁰⁷. Серед міст привілегованих, увільнених від оплат мита, які вичисляють нам принагідно люстратори 1564 р., знаходимо Тернопіль ³⁰⁸. Але загалом, як я вже сказав, українські міста мали сю привілегію далеко рідше, і пізнійше діставали, ніж міста польські.

³⁰⁴ Потвердження 1506 ів. II ч. 3 і 1514 — Акты Юж. і Зап. Рос. II ч. 103.

³⁰⁵ Грамота невидана, зацитована у Д.-Запольского с. 51.

³⁰⁶ Архивъ Югозап. Рос. V. I с. 22 (1552).

³⁰⁷ Бершадскій III ч. 168 (потвердження 1566 р., спеціально для Жидів).

³⁰⁸ Жерела II с. 77.

**Безрадість міст, утрата старих торговельних
транзитів, розвій торгу господарськими
продуктами, шляхецька конкуренція містам,
ворожа містам шляхецька політика, зріст цін і
шляхецькі заходи против того, такса й репресії
на купців, проби замкнення границь,
п'юотрківські ухвали 1565 р., їх шкідливість для
міст, часткові замкнення**

З сих середньовічних пут привілегій та обмежень польсько-литовський режим не годен був вийти. Реформаційні змагання до «направи річи посполитої», що розвивають ся в середині XVI віка серед польської шляхти, вправді порушили ріжні питання з сеї сфери, але нічого не зробили для їх розв'язання, противно поплутали ще більше ту сіль, в якій заплутало ся міське житє. Що правда, й зі сторони міщанства не бачимо зрозуміння ваги момента. Правда, воно було виключене від законодапної роботи, скупленої виключно в руках панів-шляхти, але не бачимо, щоб воно сим разом вийшло за межі оборони своїх льюкальних привілегій і прерогатив, взяло справу загальнійше та чи то дорогою представлень правительству, чи публіцистики постарало ся просвітити шляхетський загал про потреби «направи» в сфері економічної політики. Видно, що сьвідомість хиб її та тих небезпечностей, які грозили підірвати

вкінець економічне жите міст і — взагалі економічне жите краю, не проходило глибоко в кругах навіть найближше інтересованих.

Тим часом старі підвалини, на яких опиралося торговельне жите міст, були підкопані. Старий транзитний торг, на яким опиралася українська, а по части й польська торгівля XIV-XV вв., в середині XVI в. змалів до розмірів дуже незначних в порівнянню з давнішим. Замкненне Чорного моря Турками й упадок італійських кольоній на Чорному морю зісталося утратою не винагородженою; торг з Волощиною й Туреччиною не виповнив вповні сеї прогалини. З другого боку ті перешкоди, які протягом другої половини XIV і першої XV віка польський уряд ставив українському транзитови до Прусії й середньої Німеччини в інтересах протегованих польських міст не минули також для нього дурно: супроти перешкод в безпосередніх зносинах з українськими огнищами сього транзиту, як ми вже бачили почасти, сей торг поволі, уже з кінцем XIV віка тратить свої ринки на півночі. Коштом українського транзиту розвивається венецький, італійський взагалі, і здобуває собі ті краї, що перше запровіянтовувалися транзитом українським — балтійське й північно-німецьке побереже, північну Європу взагалі. Хоч орієнтальні товари йшли і в другій половині XVI в. через Україну і навіть через Польщу (кажу «навіть» — бо

те що йшло через Україну, в значній мірі споживалося иньшими провінціями Польщі), але се було дуже небогато в сумі, а розмірно до того, як міг би в тім часі виглядати той транзит на північно-європейські ринки — й зовсім мало. В торговельнім білянсі українських земель другої половини XVI чи першої XVII в. ця позиція не має вже великого значіння. Рівнож, з організованнем безпосереднього експорту з московських земель через устє Неви, упадає транзит московських товарів, що в північно-українськім торговельнім руху мав певне значінне. Розвій внутрішнього запотрібовання, зі зростом розкоші й комфорту в шляхецькім житю, міг би в значній части винагородити сі втрати в руху перевозовім, але-ж бо обслужуванне його в значній мірі лишалося поза сферою міської торгвлі, завдяки звістній нам привілегії шляхти на безмитний довіз всякого рода заграничних товарів, призначених для власного ужитку.

Уже з початком XVI в. головна вага в торгвлі вивозовій переходить на експорт продуктів місцевого господарства, що з розвитком експльоатації селянської праці, зі зростом шляхецької господарки фільваркової все більше стає господарством шляхецьким. В другій половині XVI віка, з розвитком вивозу лісових товарів і збіжа з полудневих, українських провінцій, ся перевага експорту

сирових продуктів стає ще замітнішою. Тим часом як експорт худоби, шкір, воску і деяких інших продуктів іде в західнім напрямі — на Ярослав і Люблин, на Шлезк, експорт збіжжя й лісових товарів іде на північ Вислою до Гданська, сплавами. Про сей експорт сирових продуктів я буду говорити дальше, тепер лише піднесу, що він в переважній масі йде поза сферою міської торгівлі.

Економічна політика шляхти в Польщі змагає з одного боку до уставлення можливо вигідних обставин для експорту своїх товарів і довозу потрібного для себе зза границі. З другого боку — супроти фінансових потреб держави стараєть ся поставити справу так, аби державні тягарі спадали на інші плечі, а не на шляхетські. Тому в цілости удержуєть ся митна система і всякі торговельні побори, але проводить ся різка границя між купецькою торгівлею і шляхетським торгом власними продуктами та закупном для власних потреб шляхти. Для вивозу продуктів шляхецького господарства в ширшій значінню того слова, то значить включно з продуктами, які шляхта побирає з селянських даней або виробляє в своїх маєтностях, як товари лісові і т. и., шляхта здобуває й пильно стереже повну свободу від всяких обмежень, стіснень, поборів. Тому що ся свобода має місце тоді, як вивіз робить ся безпосередно продуцентами, він здебільшого й ведеть ся самими

панамі — властителями й державцями, з виключенням посередництва міської, торговельної верстви. Пани продають свої продукти безпосередно заграничним фірмам, чи їх агентам, або ріжним гданським негоціантам. Гданські купці, завдяки своїм привілегіям безмитної торгівлі, стояли в ліпших обставинах, ніж купці внутрішніх, українських чи польських міст, а до того лучили вигоди заграничного торгу з вигодами внутрішнього. Се давало їм велику перевагу над конкурентами і зібравши, по обчисленням першої половини XVII віку, в своїх руках яких дві третини всеї заграничної торгівлі Польщі³⁰⁹, Гданськ робив страшенну конкуренцію иньшим містам Польщі — попросту лишав їх на сухому.

Для ілюстрації наведу цифри ріжних категорій фрахтів, з рахунків влоцлавської комори 1575 р.³¹⁰. Від осіб духовних пройшло човнів 19 (14 шкут, 3 дубаси, 2 човни), на них лаштів 379 ½. З держав (староств) 41 (29 шкут, дубасів 9, лихтанів 1, човен 1) на них лаштів 957. Шляхецьких 148, на них лаштів 3857. Міщанських 67, на них лаштів 1551.

Три перші категорії всі творять властиво одну

³⁰⁹ Див. низше, в II главі.

³¹⁰ З статі Ставіського в *Encyklop. rolnictwa* III с. 199.

— землеволодіння великопанського, отже разом 208 човнів і на них 5193 лаштів. Се більше як у трое супроти міщанського вивозу, але ще в сій останній категорії були, очевидно, не самі лише міщане з міст Польської корони. З другого боку з вивозом був тісно звязаний і довіз, і він також утікав з рук міщанських. Ті заграничні фірми, що забирали збіже чи иньші товари, не упускали нагоди замість готового гроша покрити частину ціни купна товарами «для шляхетського ужитку». Сама шляхта, висилаючи товари до Гданська або иньшого заграничного чи ярмаркового міста, не залишала поручити своїм служебникам чи шафарям поробити закупно потрібних заграничних товарів і привезти їх з поворотом, користаючи з okazji. Ми бачили з тих же митних записок влоцлавської комори³¹¹, як панські шафарі з поворотом везуть з Гданська вино, пиво, оселедці. Коли ріжні купці, продаючи сирові продукти, везли назад ріжні товари й фабрикати європейські,³¹² так, очевидно, хоч і в меньших розмірах, робили панські служебники й фактори з поручення своїх панів. Таким чином і та торговля яка лишила ся і яка на ново розвинула ся в XVI,

311 Див вище с. 68.

312 Див. вище с. 70.

ішла в значній мірі поза містами й міщанством — величезна частина торговельного обороту обминала їх, тікала з їх рук. Ситуація була дуже поважна й потребувала енергічної й скорої направи, коли хотіли-б уратувати міста і торговельно-промислому верству від повного упадку. Але до такої направи не прийшло.

Треба сказати, що власне в сїм часі, коли торговельно-промислова людність міст переживала такі критичні хвилі й попросту корчила ся під тими ударами, які задавала її економічна еволюція земель Польщі, — серед всевластної тоді вже шляхти, що держала в своїх руках ключі життя й смерти всіх верств Річипосполитої в соймовім законодавстві, як раз виробляєть ся настрої особливо неприхильний до сеї торговельно-промислової людности. Розвиваєть ся він особливо під впливом вражінь від упадка монети, що то повільнійшим кроком, то гострими катастрофами переходить протягом XVI і XVII віка. Особливо упадала в ціні дрібнійша, місцева польсько-литовська монета. Монета грубша, загранична — як золоті червоні або таляри, тратила свою вартість тільки наслідком загального здешевлення металю, яке зазначило ся в XVI в. від припливу металю з Нового Сьвіта. Дрібнійша-ж, розмінна монета, бита в Польщі й Литві — гроші й його части: денари (1/18 гроша), квартники (1/8 гроша), упадають в ціні подвійно, як наслідком

здешевлення металю, так і наслідком своїх спеціальних причин: загального погіршення монети (биття монети меншою й гіршою проби) й витискання монети ліпшої монетою гіршою. Польща, як зрештою й інші сучасні держави Європи, не знала примусового виключення чужої монети з місцевого обороту. Ходили по Польщі свobodно найрізніші монети, а монети польські — по інших краях. При браку одноставно-прийнятої проби на монету, монета гірша мала тенденцію виперати з обороту монету ліпшої проби: сю скуповували, вивозили й продавали як товар. Щоб уникнути того, коли сей факт був спостережений і сконстатований сучасними економістами, різні держави й володарі ідуть на взаводи одна перед другими в обниженню вартости своєї монети — роблять монету лекшу й гіршої лігатури. Наслідком того мусіла неустанно упадати вартість рахункової одиниці, якою з кінцем XV в. став в Польщі т. зв. золотий польський, себто тридцять грошей.

Перед тим рахували на копи — sexagenaе, по 60 гр. — особливо в землях в. кн. Литовського, де сей рахунок задержав ся дуже довго ще й потім, і на гривни (марки), по 48 гр. Але з кінцем XV в. приймаєть ся одиниця з 30 грошей, що назвала ся золотим тому, бо сі 30 грошей відповідали тоді вартости одного золотого червоного угорського — найбільше розповсюдненій в Польщі золотої

монеті. А що між сим рахунковим 30-грошовим золотим і реальним угорським золотим незадовго показала ся ріжниця, то 30-и грошевий золотий став називати ся золотим польським, реальної-ж монети, яка-б представляла той 30-и грошевий золотий польський не було.

Отже бачимо, що коли в 1496 р. на угорський золотий рахувало ся рівно 30 грошей, в 1526 раховано їх 40, в 1545 уже 50, при кінці століття 58. В XVII віці, на місце сього повільного обниження починають ся різкі скоки, наслідком нездалих монетних експериментів. В 1601-1611 р. вартість золотого угорського з 58 іде на 70 гр. В 1616-1620 з 75 на 120 гр., в рр. 1626-8 з 131 на 160 гр., в 1635-1640 з 165 на 180, в 1662-1676 з 180 на 360. Инакше сказавши протягом XVI в. золотий упав в ціні в двоє, протягом XVII в. іще в шестеро, а разом протягом двох століть — в дванадцяттеро ³¹³. Відповідно до того, розумієть ся, мусіли змінити ся ціни всього. Автор економічного трактату з 1641³¹⁴ дає таку табличку цін з 1580 і 1640 рр.

³¹³ Див. таблицю змін в вартости монети у Чацкого *O pol. i litew. prawach* I с. 241, а новіший коментар до сих змін у Шельонговского *Pieniądz* гл. II, VII і VIII.

³¹⁴ Затитулований він: *Summaryusz umiarkowania monety starej z dziesiejszą z obiasnieniem wariacyey iey y szkod za tem*

(перевожу її на гроші для лекшого перегляду):

	1580 р.	1640 р.
локоть фалендишу	40 гр.	133.5 гр.
теж адамашку	36	120 гр.
теж атласу	24	72
камінь перцю	300	1000
фунт шафрану	75	253.5
камінь цукру	180	600
гарнець вина	45	150
гривна сребра	180	600
чвертня пшениці	16	53.5
теж вівса	4.5	15.5
короп	2 5/6	2 2/3
шука	2 1/6	7 4/18
робітникови денно	1 1/3	4 ½
воякови пішому за четверть року	150	492
кінному	300	984

idących dla wprawienia w ryze swą pieniędzy krotko namieniony, Краків, 1641. Зміст і витяги у Шельонговского op. с.

З таблиці видно виразно (хоч автор трактату бачить в ній зовсім що иньше), що ціна товарів змінювалася в відповідній пропорції до змін монети: гріш за той час здешевів рівно як 3:10, і більше менше в тій же пропорції змінилися ціни товарів. Відповідно до упадку вартости монети і зросту цін на товари зросли ціни на всякого рода продукти господарства, на збіжжя й иньші джерела доходів шляхти, піднялися ціни праці і т. д. Сих пропорцій однак не завважали — навіть і ті, що бралися писати економічні трактати. «Здорожіння»-ж товарів і виробів ремісничих кидалося всім в вічі і викликало зі сторони суспільности, спеціально — зі сторони шляхти гіркі нарікання на несовістність і змови купців і ремісників, що неможливо, трохи не з дня на день підносять ціни своїх товарів і виробів. Накликали воєводів, аби не занедбували свого обов'язку — запобігати здорожінню товарів видаванню такс і репресіями на непослушних³¹⁵. Вкінці знеохотившися зовсім, почали жадати, аби видавання такс на товари взяв на себе сам сойм, і вкінці, починаючи від сойму 1620 р. такі комісії для

³¹⁵ Так пор. в дневнику сойму 1565 р. (як низше див. с. 161 і 211).

установлення цін на товари дійсно вибирали ся й укладали та публікували, навіть друкували свої такси, грозили за порушення їх конфіскацією товару й грошевою карою. Тільки — як признає одна з пізніших таких комісій (1643 р.), ті такси не могли ніколи досягнути якогось реального значіння³¹⁶, бо купці не приймали її. «Скоро тільки почали укладати й ухвалити такси на річи й товари в Короні, люде купецького стану, на зневагу публичного права і явну непослушність, почали утаювати свої товари, продавати тільки потайки своїм знайомим і повірникам, по цінам, яких хотіли, против устави й такси, а иньшим, хто того потребував, продавати не хотіли»³¹⁷ Не вважаючи на се, такі експерименти з таксами потягнули ся на яких двадцять літ, даючи привід до ріжних нагінок і зачіпок з купцями, секатур і обмежень і без того малої свободи торгу; так купці обовязували ся мати на свої товари урядові посвідчення про ціну торгу, право закупна предметів поживи купцями було піддано ріжним обмеженням і т. и.. Все се приводило купців до бойкоту, описаного вище, і гальмувало і без того ледво живий торговельний

316 Volum. legum IV c. 39.

317 У Шельонговского оп. с. с. 95-6.

рух, аж поки згадана комісія 1643 р., сконстатувавши безхосенність попередніх такс, не висловила переконання, що взагалі таке таксування річ неможлива, бо ані не може обняти всієї різнородности товарів, ані примінити ся до відмін в їх якості, а що найважнійше — не можна взагалі диктувати цін привозним товарам, «які мають свою ціну з тих країв, в залежности від своєї скількості, або браку їх»³¹⁸.

В сій історії тільки виразнійше виявили ся ті дражливі відносини, які виникали між шляхтою й правительством з одного боку і торговельно-промисловою людністю з другого та характеризують взагалі сей бурхливий, з економічного боку, час. Тільки та обставина, що купці являли ся звичайно й банкирами держави, які виручали правительство з його вічних грошевих клопотів, а торговельно-промислова верства — найбільшим джерелом для державних податків, які инакше муїли-б упасти своїм тягарем на шляхецьке господарство (посередно — через їх «підданих» головно), здержувало шляхту в її змаганнях звернених против «надужить» тої

верстви, до замкнення її в можливо тісні крипи³¹⁹. «Але міста не послідня частина річипосполитої і чим заможнійші будуть, тим з більшою честію й користию зможе з них користати річпосполита; бувало то за вітця його кор. мил. (Жигимонта Старого), що Бонар (оден з краківських патриціїв) діставав в Кракові за день-два і по сто тисяч золотих». Завважають се шляхецькі послы на соймі 1562 р., виступаючи з проєктом замкнення границі для свійських купців, і додають до свого проєкту ще деякі способи на поправку міської торгівлі³²⁰.

На жаль, нам дуже мало звістна в подробицях історія заходів шляхти коло унормовання торгівлі, а навіть не маємо й докладнішого мотивовання тої реформи. Знаємо, що на соймі 1562 р., може в

319 Шельонговский в згаданій праці стараєть ся увільнити шляхту від закиду якоїсь неприхильности до міст і купців та звести соймові постанови 1565 р., до котрих зараз прийдемо, до сучасних поглядів на державну економіку, спільних Польщі й західній Европі (гл. IV). Одначе сі погляди обясняють тільки одну сторону в торговельній політиці шляхти, бо ті самі обмеження, які шляхта прикладала до купців, вона до себе не приміювала. Взагалі коментар до устави 1565 р., поданий сим автором, зроблений дуже слабко.

320 Дневник сойму 1562 р. — *Zródłopisma do dziejów unii II* c. 120.

зв'язку з визначеною на сей сойм ревізією привилеїв міст на склади³²¹, шляхта виступила з жаданням, *aby ziemia zawarta była*, як в інтересах купців і ремісників, так і в інтересі шляхти, що терпить великі прикрости з сього powodu, а з свого боку наприкрюєть ся воєводам з своїми жалями й наріканнями. Сей додаток дає нам зрозуміти, з яких мотивів шляхта ставила сей проєкт «замкнення землі». Була то дорожня товарів і виробів, якої не усували воєводські такси, а яку шляхта надіяла ся знищити з замкненням границь. Вигоду для купців і ремісників мало принести мабуть проєктоване виключенне чужоземних купців і ремісників від внутрішньої торгівлі поза ярмарками; і взагалі докладнійше урегулюванне внутрішньої торгівлі, що мало бути переведене по усуненню тих пертурбацій, які мов би то робила в сій торгівлі вільна границя. «Купців наших, метикує оден з шляхетських економістів тих часів³²², поза границями краю стрічають всякі небезпечности;

321 *Volum. legum* II с. 20.

322 *Ad equites legatos ad conventionem varsoviensem publice designatos et declaratos de regni defensione et iustitiae administratione Andreae Ciesielski equitis poloni oratio*, друк 1572 р. (витяги: у Шельоновського с. 19-21).

розбої, конфіскати, визиск; наслідком змови місцевих купців вони часто мусять за границею продавати свій товар низшою ціною, аніж у себе дома; ліпше аби заграничні купці приїздили до нас і купували наші товари» Се приносило-б до краю заграничні гроші і то не фальшиві, а чисту і добру монету; на них заробляли-б місцеві ремісники; держава побирала-б з них податки — автор уважає з сього погляду користним, аби заграничні купці оселяли ся в Польщі. Се поясняє нам мотиви ще иньшого рода — суспільно-економічної натури: впливали заходи против упадку ціни монети й меркантилістичні теорії про потребу притягання металів до краю. Уже з другого десятиліття XVI в., з огляду на наплив фальшивої монети зі Шлезка до Польщі видають ся королівські і соймові заборони, аби польські купці не їздили до Шлезка, під утратою товару, а потім навіть під карою смерти; купці-ж шлезькі могли приїздити до Польщі з своїми товарами і купувати тут товари місцеві³²³; очевидно, припускало ся, що тут, на польській території можна буде лекше мати над ними контролю в справі монети. Тепер з тих усіх наведених вище мотивів запроектовано таке

³²³ Corpus iuris polonici III с. 83-4, 88-9, 95-6, 99; Akta Tomiciana VII ч. 2 і IX ч. 72 (с. 74).

загальне замкненне границь для польських купців.

Перевів її пьотрківський сойм 1565 р. Порушувана вже на попередніх соймах справа управління торговельних відносин була тепер посольською палатою оброблена в виді проєкта. При редакції в його забирали голос також і репрезентанти міст, покликані на сей сойм для пропозиції своїх прав і привілеїв на склади й інші прерогативи (бачимо депутатів м. Кракова). Проєкт потім королеві, вона була прийнята й оголошена в соймових конституціях під назвою «устави для складів і пограничних ярмарків»³²⁴. Затверджені були без ближшої ревізії проєкт привілеїв міст на склади й примусові дороги — вся та плутанина середньовічних кайданів, що давили сучасну торгівлю. Вони були включені в коротких витягах в особний привілей, який потверджував ці права й прерогативи поодиноких міст³²⁵. Але застережено, що ці постанови про склади міські й торговельні дороги не дотикають нікого окрім купців: отже шляхта свої товари й закупна може возити, не в'язучи ся тими складами. На

³²⁴ Проєкти сеї уставу, в двох редакціях, в дневнику сойму — Biblioteka ordyn. Krasieńskich s. 188-192 i 211-5.

³²⁵ Volum. legum II s. 56.

чужоземських купців відновлено попередню (1521) заборону торгувати по польських містах, під страхом конфіскати; для права торгу вони мали здобути собі права горожанства (бути прийняті в міську громаду); був проєкт наказу, щоб вони купували собі нерухомости в Польщі й женили ся з доньками людей місцевих ³²⁶. Потверджено обмеження свободи торгівлі для Жидів і заборонено давати їм в державу цла, жупи й які небудь аренди ³²⁷. За те заборонено свійським купцям вивозити які небудь товари «малі чи великі» за границю держави, під карою конфіскати товарів, а хто-б з пограничних урядників такого купця за границю перепустив, мав заплатити кари стільки, скільки коштували ті товари. Від тепер місцеві товари могли вивозити за границю тільки чужоземні купці, приїзжаючи до складових міст під час ярмарків, спродаючи там свої товари й закупаючи натомість товари місцеві. І тут одначе шляхта виключила себе з сього правила. Хоч очевидно, що панські агенти ще скорше, ніж фаховці-купці могли бути наділені лихою монетою,

³²⁶ Volum. legum II с. 51, пор. с. 20 і Дневник сойму 1565 р. с. 215-6.

³²⁷ Volum. legum с. 51 і 20, пор. I с. 258-9.

чи підпасти тим розбоям, обманьствам і визискам, від яких шляхецькі політики хотіли охоронити свійських купців замкненнем границі, то все таки шляхті полишено право вивозити свої продукти за границю й далі. Вільно було й продавати їх на місці чужоземним купцям не тільки під час ярмарків, а коли небудь; не тільки по містах, а і в шляхетських маєтностях. Далі, льогіка вимагала, щоб і до гданських купців, приложити тіж правила в продажі товарів за границею³²⁸, аби вони не притягнули до себе заграничної торгівлі з иньших міст по тій забороні. Але що Гданськ таким заборонам однаково не піддався-б, та і не в інтересах шляхти було робити які небудь труднощі в вивозі своїх продуктів, то вкінці ухвалено Гданщан не чіпати, але заборонити везти до Гданська якісь иньші товари окрім збіжа, муки й товарів лісових та волів³²⁹.

Не треба поясняти, як шкідні були сі нові пута, що шляхецьке законодавство хотіло вложити на міщанську верству. Такі заборони заграничної торгівлі вправді не були оригінальним винаходом

³²⁸ Див. гадки в сій справі в Дневнику сойму, як вище, с. 188.

³²⁹ Volum. legum III с. 49.

польської шляхти, вони практикували ся й на заході, і часто дійсно осягали свою ціль — притягненне заграничного гроша й сконцентрованне торгу в своїх городах, на своїх ярмарках. Як побачимо низше, незадовго по замкненню границі 1565 р. й волоський господар заборонив їздити з Волощини на заграничні ярмарки галицькі й подільські, щоб піднести свійські ярмарки хотинські. Одначе для поліпшення торговельного баянсу мало було самих заборон. Треба було-б постарати ся оживити свою торговлю й промисел, сотворити прихильнійші умови для розвою місцевої продукції товарів — те що ми бачимо при успішних пробах такого протекціонізму на заході. Така ж односторонна заборона, яку перевів шляхетський сойм 1565 р., з полишенням свобідного заграничного вивозу й довозу для шляхти, з полишенням при повній свободі заграничної торгвлі Гданська, — грозило лише новим ослабленнем торгвлі Польщі, дальшим упадком його купецтва й дальшим монополізованнем заграничної торгвлі в руки Гданська коштом иньших торговельних міст Польщі. Польські й українські міста мали-б утратити ті останки активної заграничної торгвлі, яку ще мали — напр. в зносинах з Волощиною й Туреччинною, Угорщиною, без всякої користи для себе.

На щастє одначе ся постанова 1565 р. про замкненне границі не була переведена вповні і лишила ся лише одною з безплідних придирок, які економічна політика шляхти скидала на голови торговельно-промислової верстви протягом XVI і першої половини XVII в. Чи було щось з неї переведено в жите цо упливі часу, полишеного купцям для очищення своїх рахунків з заграничними фірмами, не знати. Але кілька літ пізнійше шляхетські економісти наново підіймають справу замкнення границі, як річ нездійснену ³³⁰, і видають ся нові постанови про замкненне границі для виїзду по певні товари. Виходить з того, що постанова про повне замкненне границі не була переведена. Що перешкодило тому — чи трудність переведення, чи очевидність шкод? Не без впливу лишила ся мабуть і справа Гданська; принаймні, в пізнійших проєктах замкнення границі ми стрічаємо ся з гадкою, що в таким разі треба замкнути і вивіз збіжа й иньших товарів до Гданська ³³¹. Введені були в жите, осібними постановами, заборони для польских купців

³³⁰ Як вище с. 88, нотка 3.

³³¹ Starowolski Dyskurs o monecie — витяги у Шельонґовского с. 230.

виїздити за границю тільки по певні предмети торгу — як вино, мед, коні. Так 1578 р. на соймі піднесено було справу, що різні люде їздять на Угорщину, купують там вино й коней і розпродають потім в коронних землях, поминаючи склади уставлені для того і перебиваючи зарібок, «який мав би йти на всіх» (властиво — міщанам тих складових міст). Сойм постановив, що від тепер ніхто не має права їздити на Угорщину й купувати там вино й коней — їх можуть привозити тільки угорські купці, а купувати від них можна тільки в складових містах в коронних землях. Старостам й митникам дано право арештовати й конфіскувати вино й коней куплених за границею. Пізнійше таке право конфіскати дано навіть кожному шляхтичу, через землі котрого йшов би такий транспорт, але таке широке право конфіскати, видно, дало привід до різних надужить, і його потім полишено тільки за компетентними властьюми³³². Дороги й складові міста, куди можна було привозити вино з Угорщини, були докладно означені (з українських — на Коросно, Самбір, Ліско й Стрий)³³³. Вина полудневі «мальмазію і мушкателю» можна було

332 Volum. legum II с. 188, III с. 8-9 і 409.

333 Volum. legum II с. 200.

везти тільки на Снятин і Камінець³³⁴; пізнійше склади для них уставлені також ще в Борщеві, Барі, Шаргороді й Чечельнику (в Браславщині), і постановлено так само як в справі угорського вина; аби ніхто не їздив по ті полудневі вина й мед за границю й не сьмів їх привозити³³⁵.

Ярмарки — правительственні надання, регламентація, вигоди і невигоди від ярмарків, ярмаркові пільги, важнійші ярмарки Захід. України: ярославські, короснянські й сянницькі, львівські, снятинські й камінецькі, менші ярмарки Галичини, ярмарки волинські. Торги тижневі, їх предмети торгу, торг мясом. Міський торг звичайний: крамарі й крамниці, предмети крамарського торгу, корчмарство і торг напитками

Сковану дрібною й острою регламентацією, обмежену заборонами, обтяжену всякими тягарами й драчами, ту нещасливу, ледве живу торгівлю оживлювано, гальванізовано системою торгів чи ярмарків.

334 Ibid.

335 Volum. legum III c. 417.

Явище саме по собі старе, споконвічне, тісно звязане з самими початками й основами міського життя на Україні, як і де инде, воно в сих часах загальної регляментації й опіки, добі привілегій і заборон підпадає також дуже сильній правительственній регляментації. Установленне ярмарків уважаєть ся привілеگیю правительственної власти, не тільки в містах королівських, а і в приватних, і становить оден з головних моментів при фундації міст. Се знаходить своє об'ясненне почасті в тім, що взагалі міський устрій уважав ся привілегією, а його наданне — спеціальною прерогативою правительственної власти. По части толкуєть ся тими пільгами, з якими звязане було се наданне, як звільненне ярмарків від митних оплат, або призволенне на свобідний доїзд купців на ярмарок. Тому що торговельна комунікація взагалі стояла під тісним доглядом і регляментацією правительства, навіть на таке позволенне доїзду на річні чи тижневі торги в місті треба було правительственного позволення. Тим більше уважав ся привілегією ярмарок; його треба було випрошувати, і часом добре заплатити за нього правительству. Так під час процесу міщанської громади м. Володимира з своїм магістратом, між иньшим запитували міщане райців: «где вы тые привилея подели, на которые мещане 100 коп. гр. лит. дали, абы новые другіе ярмарки были?» Райці

потрапили сі гроші, не вистаравши ся від в. князя нових ярмарків³³⁶.

Призволенне на торги тижневі й річні (*fora annalia*, нім. *Jahrmarkt*, відти ярмарок)³³⁷, як особлива привілеія, починає фігурувати уже від старших міських привілеїв німецького права в наших землях. Кор. Казимир в інтересах розвою міста Сянока, «аби тим ліпше міг залюднювати ся», надає йому в 1368 р. право ярмаркування на Зелені сьвята, протягом тижня, з тим щоб на сі ярмарки могли приходити купці з усяких земель з усякими товарами, продавати, купувати й всякі купецькі операції чинити, без оплати мита³³⁸. В иньших наданнях не згадуєть ся про свободу від мита і тільки даєть ся позволенне на свобідний з'їзд і торги купців. Нпр. Ягайло, надаючи німецьке право Перемишлю, заводить в нім, для поліпшення його добробуту, тижневий ярмарок на Петра і Павла, позволяє всім прибувати на сей ярмарок, продавати

³³⁶ Виринок з документа у Верзилова (Черн. Сб. VI с. 15).

³³⁷ *Forum generale liberum seu annuale, iormarg vulgariter dictum*, як докладно поясняє оден привілей — *Kodeks Malopolski IV z. 1118*.

³³⁸ *Akta gr. i ziem III. ч. 18*.

й купувати всякого рода товари вповні свобідно³³⁹. «І ми поручаємо, додає король в иньшій подібній фундаційній привилею, всім старостам, воєводам, державцям, землянам, митникам і всякою рода урядникам і підданам нашим, аби на сей торг, коли він буде проголошений, давали всім, хто хотів би піти туди, свобідну і безпечну дорогу і поворот, не чинячи їм ніякої перешкоди чи тягости»³⁴⁰. Що тут не можна розуміти свободу від мита само собою, показує ярмарковий привилей м. Львова, де з двох львівських ярмарків свобода від мит признаєть ся лише одному, на Зелені съвята і се спеціально мотивуєть ся бажаннем викликати більший з'їзд купців, а другий ярмарок, січневий, від митних оплат не звільняєть ся³⁴¹. Найчастійше в тих часах міста дістають по одному ярмарку до року, і саме наданне уважаєть ся привилеєм досить рідким, який не завсіди включаєть ся в фундацію міста. Пізнійше королі дають і по два ярмарки на рік, а навіть і по три — се вже рідше. Що правда, таке помноженне числа ярмарків часами не виходило на користь, і

339 Ibid. V ч. 19 (1389).

340 Akta gr. i ziem. III ч. 97 (фундація м. Дунаєва, 1424).

341 Ibid. VI с. 159.

нпр. місто Львів, маючи два ярмарки до року, потім само просило короля знести один ярмарок, бо він більше приспорює клопотів, чим дає користи³⁴². Одначе практика двох ярмарків до року стала з часом, в XVI-XVII в., найбільше звичайною, а частійші ярмарки, загалом беручи, не уважали ся мабуть користнійшими.

З перенесенням порядків німецького права далі на схід на Волинь і Східню Україну, ярмаркування й тут підпадає правительственній реґляментації — в XVI віці головно. Так в 1497 р. Луцьк з привилеєм на німецьке право дістає два ярмарки по тижню часу (пізнійше, в середині XVI в. додано ще третю, і кожний ярмарок розтягнуто на два тижні)³⁴³. Острог мав «з давніх часів» ярмарок на св. Онуфрія, а в. кн. Жигимонт Старий додав ще два — на зимного Миколая і на Йордан³⁴⁴. Київ при потвердженню своїх прав в 1516 р. дістає також два тижневі ярмарки³⁴⁵.

³⁴² Ibid. IX ч. 98 (1503).

³⁴³ Архивъ Юго-зап. Рос. V. I с. 14 і 22.

³⁴⁴ Акты Зап. Рос. II с. 32.

³⁴⁵ Chmiel Zbiór dokumentów с. 66.

Надаючи кн. Константану Острозькому Чуднов і Звягель і дозволяючи йому в сих маєтностях «мѣсто садити», в. князь дозволяє мати в них ярмарки (раз до року в кождім) — «а мыто на него (кн. Острозького) маєть брано быти со всихъ тыхъ купцовъ, которые колвекъ тамъ будутъ прїѣзджати съ куплями своими, отъ копы по полугрошу»³⁴⁶. Коли в другій половині XVI в. в великім числі починають фундувати ся міста й місточка в східній Україні, на Подніпровю, ярмаркове право звичайно фігурує в них — найчастійше по два ярмарки, часом з увільненням від мит, часом без увільнення, або з правом побору мит для властителя, як в наведеном привилею Острозькому³⁴⁷. Разом з тим надавано звичайно право мати тижневий торг — означав ся певний день, або означенне його полишало ся осадчому чи міщанам. «Уставляем ярмарки два на кождий рік — один на день св. Петра в оковах,

³⁴⁶ Archiwum Sauguszków III v. 182, пор. 115.

³⁴⁷ Ярмарки з увільненням від мит — нпр. Архивъ Юго-зап. Р. V. I ч. 22 (Брусилів, 1574), без увільнення — ів. ч. 23 (Литин, 1578), з митом для дідича — ч. 26 (Костюшковщина, 1601). Вибір звісток про ярмарки на Україні див. ще в статях Новицкого про селянство, і у Верзилова оп. с. (Черн. сб. VI с. 12).

місяця авгу́ста першого дня, а дру́гий на св. Симо́на й Ю́ду, міся́ця о́ктяб́ря два́дцять в́осьмого дня, а то́рг ко́ждого тиж́ня в по́неділо́к», як чита́ємо нпр. в привіле́ю м. Лі́тину³⁴⁸. В ста́ринних привіле́ях то́рги ча́сом нада́вали ся са́мості́йно, й ма́ли, зда́сть ся, за́ступати́ місце́ рі́чних я́рмаркі́в — нпр. Коло́мия не ма́є в сво́їх привіле́ях я́рмаркі́в, тільки́ тижне́ві то́рги: вона́ діста́ла на них привіле́й від Яга́йла, по та́кій же фо́рмі, як нада́вали ся я́рмарки³⁴⁹, й та́ких надань зна́ємо й бі́льше³⁵⁰. Пі́знійше́ тижне́ві то́рги служа́ть тільки́ доповне́нням до я́рмаркі́в.

Хоч я́рмарки́ засно́вували́ ся, як се ви́разно підно́сять привіле́ї, в інте́ресах мі́ста, для піднесення до́бробу́ту його́ й місце́вої лю́дності, про те се бу́в меч обо́сїчний. Як інте́ресно бу́ло стяга́ти купці́в і побира́ти з них рі́жні до́ходи й ко́ристи, так зно́в їх ко́нкуренція́ мо́гла бу́ти небезпечно́ю для інте́ресів місце́вого купецтва́. То́му по бі́льших то́рговельних мі́стах привіле́гіова́них, особливо́ складо́вих, то́рг

348 Архивъ V. I ч. 23.

349 Akta gr. i ziem. III ч. 59(1395).

350 Напр. Глиняни, 1397 — *ibid.* I ч. 10.

приїзжих купців на ярмарках обставляєть ся ріжними обмеженнями. Вони можуть торгувати гуртом, а торгівля в роздріб підпадає ріжним обмеженням в інтересах місцевих купців. В гру входять тут також і фіскальні інтереси, там де ярмарок увільняв ся від мита. Докладно описує такі обмеження привилей на ярмарки м. Львову³⁵¹.

Передо всім ярмарок львівський не має перешкаджати львівському складови, отже купці, звідки б не йшли, не мають обминати львівського складу або переходити через нього, але мають продавати свої товари відповідно до вимог складу. Купці, що приходять до львівського складу або ярмарків, не можуть продавати, на шкоду королівських доходів³⁵², на локті сукна, полотна й иньших матерій. Виїмок становлять тільки найбільш дорогоцінні матерії, які можна продавати на роздріб (на локті), як шовкові матерії переткані золотом, оксамит, адамашок, дорогий атлас, хоч тканий золотом хоч ні. Китайку можна продавати і в початих штучках, але не краяти на локті. Сукна європейські, чи дорогі чи дешеві (польські й шлезькі), так само полотна, бархани й иньші матерії

351 Akty gr. i ziem. VI ч. 105 (1472).

352 Мова йде тут про ярмарок літній, вільний від мит.

європейські можна продавати тільки штуками (stamina). Перець, риж, тмин можна продавати тільки цілими каміннями; фіги, родзинки, цукор — і дрібнішими порціями; дорогше корінне й аптичне — фунтами (cum talento). Ремісничі й иньші мануфактурні вироби — на тузини. Папір пачками (на ризи, cum geza). Волів сторонські купці можуть на ярмарку купувати не менше як десятками, аби не робити конкуренцію львівським різникам. Закуплені товари вони не можуть перепродувати у Львові ж, але мають вивезти зі Львова. Всякі виплати за закуплені товари мають робити ся у Львові ж; не вільно купцям «з горішніх країв» (себ то на захід і північ від звісної нам демаркаційної лінії), що попродали свої товари до Волощини чи до иньших місць «за Львів» (за ту лінію), їхати по гроші в ті краї. Так само купці з Волощини й иньших країв зальвівських не можуть їздити в «краї горішні» по гроші за покредитовані товари, бо під покривлею таких подорожей вони роблять на місці ріжні контракти, закупна, й потім перевозять товари «незвичайними» дорогами, поминаючи львівський склад.

Подібні, хоч не так деталічні обмеження знаходимо і в Луцьку. Перший привилей на ярмарки допускає для сторонських купців під час ярмарків повну свободу від складових

ограничень³⁵³, яка в однім з пізнійших привилеїв була розвинена в повну свободу торгівлі без оплати мита. «На тих ярмарках всі купці, тутешні, з нашої держави, й гості, а також тамошні міщане мають мати вільний торг, торгувати чим хто хоче, а мита їм давати не треба»³⁵⁴. Але ця свобода показала ся занадто широкою, й кілька літ пізніше в князь видає новий, звістний нам привилей, де потверджував давню практику, що приїзжі купці в Луцьку могли продавати товари гуртом, а не в роздріб, нічого не згадуючи про ярмарки³⁵⁵.

Але все-ж певні пільги для ярмарків лишали ся. Нпр. у Львові під час ярмарків дозволяли торгувати Русинам, що не могли вести торгу иньшими часами³⁵⁶ — вказую се як ілюстрацію ярмаркових пільг від звичайних ограничень. Сі пільги й свободи від мита (де вони були) причиняли

353 *preter quas nundinas nullus ex mercatoribus adventitiis absque consulum consensu vendendi aut emendi ibidem poterit habere libertatem* — Архивъ V. I с. 14

354 Архивъ V. I с. 22.

355 *Ibid.* с. 22 і 24.

356 *Monum. confr.* I ч. 63.

ся до того, що ярмарки стягали справді значні маси чужих, сторонських купців. Але передо всім впливала тут потреба в таких періодичних купецьких rendez-vous. Трудність комунікації, брак агентур, слабкий розвій місцевої тортовлі, все робило такі періодичні з'їзди неминуче потрібними. Тому всякі хоч трохи замітніші ярмарки стягають не тільки великі маси людности з своєї околиці, що користає з них для того, аби спродати свої господарські продукти й поробити запаси потрібних товарів для дрібної продажі чи власного ужитку. Притягають агентів експортних фірм, що скуповували для вивозу сі місцеві продукти, а також репрезентантів ріжних торговельних домів з ближших і дальших місцевостей, що обмінювали ся товарами, передавали їх з одного торговельного етапу до другого, і т. д. Збільшенне числа покупців і продавців незмірно поліпшувало шанси торгу в порівнянню з звичайним застоєм економічного руху поза мурами більших торговельних центрів, і ярмаркові rendez-vous стягають до себе покупців і продавців з широкої периферії. Тим поясняєть ся торговельна видатність навіть другорядних ярмарків, тим часом як головніші стають першорядними двигачами торговельного обміну й економічного життя краю.

Економічні відносини взагалі до недавних часів досить мало звертали на себе уваги, тому й ми

далеко не розпоряджаємо матеріалом, який би дозволив нам в певних цифрах представити значінне ярмаркових оборотів в економічнім життю наших країв. Приходить ся обмежити ся загальними відзивами й відокремленими вказівками наших джерел.

З них бачимо, що в Західній Україні в XV-XVII в. розвиваєть ся кілька головнійших ярмарків, які служили дуже сильними двигачами торговельного обороту й економічного обміну. На західній границі таке значінне мають ярмарки ярославські, ряшівські, перемишльські, короснянські й сянїцькі. Ярославські ярмарки були найславнійші; було їх три — на запусти, Успеніє й св. Андрія, головний — на Успеніє. Вони трївали по три-чотирі тижні й стягали купців від балтийських до чорноморських берегів. Біскуп Пясецкий (кінець XVI, перша половина XVII в.) в дуже сильних виразах підносить їх торговельне значінне, признаючи їм перше місце на цілу Европу по славних ярмарках Франкфурта над Майном. По його словам, під час пожежі, що трапила ся під час ярмарку в 1625 р., на ярмарку ярославськїм згинуло товарів на 10 мїл. золотих³⁵⁷. Для львівського східнього торгу се було одно з головнійших місць

³⁵⁷ Choronica, вид. 1645 р., с. 454.

збуту; приїздили, як кажуть сучасники (1 пол. XVII в.) і купці турецькі, перські та вірменські зі східними товарами; тутешній торг «бакалією» запровіянтовував корінним товаром сусідню Німеччину. Торг місцевими продуктами також вівся на великі розміри. По словам Старовольського (1 пол. XVII в.) на ярмарки приганяли по 40.000 волів, по 20.000 коней. Цифру волів можемо сконтролювати до певної міри, і вона не буде неправдоподібною³⁵⁸. На Перемишль, як знаємо, ішов оден з головних тих волових трактів, що сходилися в Ярославі, і митники перемишльські в 1564 начислили, що міщане з самих привілегіюваних міст (головно тут мова про Львів) пригнали за рік 20664 волів, окрім міщан иньших міст і шляхти³⁵⁹.

З другого боку купці німецькі, чешські, й польські привозили на тутешні ярмарки великі запаси західніх товарів, що обмінював ся на продукти українські й товари східні. З рахункових книг львівських купців нпр. бачимо, що ярославський успенський ярмарок був одним з тих торгів, де купувало ся сукно в великих масах від

³⁵⁸ Polonia, вид. 1656 р. с. 98.

³⁵⁹ Жерела II с. 77, пор. в. гл. II.

купців краківських, німецьких, пруських. Для прикладу кілька записок: фірма Шольца купує 1600 р. підчас успенського ярмарку в Ярославі від одного краківського купця за 300 зол. сукон моравських і шлезьких, від одного купця з Хенцін — шлезькі за 1257 зол., і переймає від иньшої купецької фірми львівської ріжних дорогих сукон пруського привозу (очевидно тутже на ярмарку закуплених) за 3700 зол.; 1603 р. на тімже ярмарку вонаж купує від одної краківської фірми дешевших сукон за 700 зол., від одної шлезької за 200 зол., від одної гданської дорогших сортів за 3300 зол. Фірма Гайдера на успенськім ярмарку 1618 р. забирає від чотирох гданських фірм сукна за 2100 зол., від одної замостської й одної краківської за 440 зол. дешевших сукон; на другий рік від гданських фірм перейшло за 3000 зол., від замостської за 500, від трох краківських за 1600 (сукна шлезькі й моравські), і т. и. В 1632 той же Гайдер укладає в Ярославі контракт з компанією італійських купців з Кракова, приймаючи на себе комісову продажу шовкових виробів (західних, італійських мабуть) і забирає товару на 41 тис. зол.³⁶⁰ Ярослав грав з сього погляду ролю подібну як Люблин. З другої сторони служив він одним з важних місць збуту

³⁶⁰ Матеріали до іст. львів. торг. с. 4 і далі, 26 і далі, 45.

галицьких виробів. Привозять сюди свої вироби львівські ремісники — нпр. маємо такі звістки про золотників, що вивозять сюди на продаж свої вироби, конкуруючи з краківськими, і т. и.³⁶¹. Аналогічний характер мали ярмарки в Ряшеві (на св. Войцеха) і в Перемишлі (на св. Петра й Павла), тільки були менші. Вони лежали на тімже головнім галицькім шляху, що й Ярослав, і вели обмін в тім же напрямі як і він³⁶². Оден з сучасників називає спеціальністю ряшівських і ярославських ярмарків продажу місцевого полотна й молочних продуктів³⁶³.

Натомість значінне ярмарків Коросна й Сянока полягало на угорськім торгу. Коросно ще з XIV в. мало привилей на склад угорських товарів, спеціально вин; тут міняли ся товари з Угорщини, Шлезька й Руси, і на сім полягала слава

361 У Лозінського *Złotnictwo* с. 74, 95.

362 Див. кілька записок про закупна товарів від краківських купців купцями львівськими на ярмарку ряшівськім і перемишльськім — Матеріали до іст. торг. с. 4-6. Про перемишльські ярмарки *Staroż. Polska II* с. 765.

363 Старовольский с. 89.

короснянських ярмарок ³⁶⁴. Коросно, пише сучасник з середини XVII в., головне місце в сій країні; се торговище, відвідуване угорськими купцями в великім числі; хоч вони розвозять свої товари й вина і в иньші підгірські міста, але сюди довозять найбільше, по старому звичаю; тому міщане тут де що багатші як по иньших містах і ярмарки значно славнійші³⁶⁵. Про Сянік, о століте старший люстратор пише так: в Сяноку бувають до року три ярмарки: оден на сьвята (різдвяні), другий на Рождество Богородиці, третій на Йордан (трех королів) — ярмарки великі, і велика сила гостей приходить з Угорщини й Польщі. З предметів торгу згадує він угорських коней: «буває досить коней з Угорщини, найбільше на сьвята»; далі худоба рогата — воли, корови і вівці: волів продають на місці й женуть тудою далі, до Ярослава й на Шлезк; привозять сіль, вино, пиво перемишльське, млинське каміня й ріжні товари³⁶⁶. В тім часі

³⁶⁴ Staroż. Polska с. 825-6.

³⁶⁵ Старовольский Polonia с. 49, пор. Целярій с. 337, див. ще Жерела с. 29. Про угорський торг вином в XVII в. є замітка угорська Nagy Gynia Krosznaí magyarok (Угри в Кросні), Századok 1880.

³⁶⁶ Жерела II с. 290.

одначе ярмарки сї почали вже упадати, й пізнійше стояли низже короснянських³⁶⁷.

Далі на схід маємо великі ярмарки у Львові, Снятині, Луцьку й Камінці. Львівський торг нам знаний досить, і він належав до тих нечисленних торгів, що визначали ся значним оживленнем і в звичайні часи; ярмарок тільки прискорив tempo торговельного обороту, збільшав його розміри, але не зміняв характеру. З двох ярмарків головне значінне здобув сїчневий, на св. Агнесу, знесений з початком XVI в» але потім відновлений. Цитований мною нераз уже Целярій так описує міську торговлю: ринок в місті величезний і на нїм стоять на продажу в великій масі всякого рода товари. Туди приходять по всяк день в великім числі купці німецькі, угорські, волоські, вірменські, турецькі й татарські, а особливо збирають ся на славні ярмарки, що відбувають ся що року на св. Агнесу. Турецькі купці, здебільшого грецького роду, що року привозять коло 500 бочок мальвазії. Всій Польщі се місто постачає шовк і шовкові матерії, дорогі тканини, коріння і всякі такі дорогі товари. Воно ж постачає віск і мід³⁶⁸.

³⁶⁷ Целярій с. 336-7.

³⁶⁸ Целярій с. 316 (у нього медом і воском Львів

Ярмарки снятинські — «найперші з усіх місточок в Руській землі³⁶⁹ і камінецькі (з трох камінецьких головним був зимовий, «на св. Андрія»), теж обслуговували потреби не тільки своїх країв. Снятин був торговельним центром Покутя, Камінець — полудневого Поділя, а разом служили вони дальшими етапами в тім обміні східнього і західнього товару, який репрезентував собою Львів. Лежучи на двох головних дорогах до Волощини вони були крайніми, пограничними стаціями в торгівлі з нею, і ярмарки снятинські й камінецькі стягали до себе в великих масах як місцеві товари — з своїх країв і сусідніх частин Волощини, так товари східні, турецько-левантійського привозу, даючи взамін продукти українського промислу й західнього та північної привозу з львівського й луцького торгів. Завидуючи такому значінню сих ярмарків, волоські господарі старали ся відтягнути від них сей торг і для того видавали заборони для купців з Волощини та утворили конкуренційний ярмарок під Хотиним (в середині XVI в.³⁷⁰. Се не лишило ся без впливу

запровінтовує також Польщу.

³⁶⁹ Жерела I. с. 3.

³⁷⁰ Жерела I с. 4.

на ослабленне снятинських і камінецьких ярмарків, але все таки ще довго вони держали ся в значній силі і значінню³⁷¹. Целярій зве Снятин торговищем досить многолюдним, де Волохи звичайно продають в великих масах волів, віск, мед і дуже добрих коней ³⁷². Камінець утримував своє торговельне значінне аж до турецької окупації. З Львовом обидва ярмарки стояли в дуже тісній звязи. Снятин був передовою стацією на полудневій артерії Львова, як ми знаємо. Зносини з Камінцем були також дуже живі. Львівські купці періодично звідували камінецькі ярмарки й вели там значний торг; камінецькі робили свої запаси у Львові й перепродували свої закупна. Митні записки з середини XVI в., які маю в своїм розпорядженню ³⁷³, досить докладно

³⁷¹ Пор. звістку з 1589 р., що Турки, напавши під час ярмарку на Снятин, позабивали там багато купців з Волощини — Bielski c. 628-9.

³⁷² Ор. с. с. 334.

³⁷³ Реєстр мита побраного з камінецьких міщан у Львові за оден рік — від зелених съвят 1545 до зелених съвят 1546 р. На підставі звістного нам привилею се мито мало йти на користь м. Камінця, і тому рахувало ся осібно й виплачувало ся камінецькому магістрату. Загальна сума мита з камінецьких

представляють нам сї зносини зі сторони Камінця. Камінецькі міщане привозять до Львова в великих масах продукти місцевого, подільського й волоського господарства: великі гурти волів, шкіри волів і овеці, лій (менше), віск (дуже багато, рибу (осетрину), кожї й опончі (можливо, що волоського виробу, з місцевої вовни). Друга категорія довозу — східні товари: шовк чистий, оброблений і необроблений, шовкові й вовняні матерії й вироби (пояси, тасьми), корінне, родзинки (дуже багато). Зі Львова Камінчане везуть в великих масах сукна (західнього привозу), також полотно — західне (дорогше), й дешеві сорти — «грубе», місцеве й «московське» та «литовське», нитки, прядиво — очевидно місцеве, футра, московський юхт, часом шкіряні вироби (кінські хомути); великими масами забирають вони метал — олово, цину, а особливо залізо, по кілька фір; металічні вироби: серпи й коси (дуже багато), плужне залізо, казани для палення горілки (багато), ножі й ножики цілими тисячами: угорські, чеські й без ближшого пояснення — мабуть місцеві; великі партії крамного товару (*merces communes, minutae,*

купців винесла за рік дуже поважну як на ті часи суму 579 зол., але вона ще не дає нам поняття про торговельний оборот Камінця зі Львовом, бо не говорить про довіз і вивіз львівських купців і поминає ярмарковий оборот (безмитний).

на жаль без ближших означень); вкінці деякі предмети поживи (олій, оселедці).

Поменьші (по Львові) торговища центральної Галичини з XV віка вичисляє нам оден документ: се посьвідчення про те, що львівські передміщане (спеціально іде мова про передміщан, що сиділи на ґрунтах львівського костела св. Івана) мають право вести торгівлю по Галичині. Супроти претензій львівських міщан, що тоді заходили ся позбавити передміщан права торгівлі, міські громади більших і старших провінціональних торговищ Галичини: райці міст Перемишля, Самбора, Жидачева, Стрия, Городка, Вишні, Мостиск, Бібрки, Галича, Рогатина, Буська, Дунаєва й Гологор заявляють, що ті львівські передміщане від давніх часів, скільки може сягнути людська пам'ять, приходили на ярмарки і в звичайнім позаярмарковім часі, і тепер приходять свобідно й без всякої перешкоди, продаючи сукна й міняючи їх за волів і иньші річи³⁷⁴.

Львівське купецтво дивило ся кривим оком на сї торговища, що піднімали ся й розвивали ся наоколо нього, і старало ся всякими способами ослабити їх конкуренцію. Так нпр. 1461 р. воно зробило представлення у правительства, що

³⁷⁴ Akta gr. i ziem. IX ч. 120.

провінціональні ярмарки дуже підрізують торгівлю Львова і зменшують доходи королівського мита, в чім покликувало ся на свідोцтво львівського митника. Спеціально вказували вони на ярмарки в Тисьмениці, Рогатині, Гологорах, Теревовлі й Язлівцю. Король видав распорядженне, аби в тих містах ярмарків не було, й наказав Одровонжу, воєводі й старості львівському, аби він пильнував, щоб ярмарків там не справляли, й не пускав туди купців і людей, арештував й забирав товари³⁷⁵.

Сі два документи дають нам цікаву ілюстрацію того, як далеко сягав район внутрішньої торгівлі Львова, а також і того — яке значінне мали навіть такі другорядні ярмарки. Заснованне ярмарку в далекім Язлівцю, Теревовлі або Тисьмениці львівські міщане відчувають як болючу конкуренцію львівському торгу. Бо такий ярмарок обслугує не тільки великий район, якого людність уже не має потреби в торгу львівським, але він робить обмін товарів, перебиваючи його у Львова. Перепинити повстаннє таких ярмарків заборонами було не можливо — міста, дідичі випрошували від короля привилеї, й знести тих привилеїв не можна було; от і з тими знесеними ярмарками ми потім знову стрічаємо ся — в XVI

375 Ibid. VI ч. 43.

віці. В другій половині XVI в. з актів знаємо цілий ряд ярмарків, котрих значінне далеко переходило ролю містечкового торгу — як ярмарки в Радимні, Городку, Галичу, Тернополі, Рогатині, Теребовлі, Бучачу, Підгайцях, Залізцях, Язлівцю, Сатанові, Скалі, Мостисках, Белзі, Буську, Золочеві, Ходорові, Бібрці, Гологорах. Поморянах, Кулачківцях, Куропатниках, й ин.³⁷⁶ З записок львівських фірм, які виїздили з товарами на сі ярмарки, бачимо, що на сих ярмарках вів ся торг не согірший, товари продавали ся значними партіями. На ярмарках, що лежали за лінією Львова, львівські купці зїздили ся з краківськими, шлезькими й ин., і забирали від них товари навіть і для себе³⁷⁷. Міру торгового руху дає люстрація Белза: з двох тутешніх ярмарків, каже вона, на осінній приходить купецьких возів зі сто, більше або меньше, а на літній буває мало — часом лише п'ятнадцять³⁷⁸.

На Волини головне торговище — Луцьк в середині XVI в. також підносить скаргу на

³⁷⁶ Див. у Лозінського Patrusyat с. 55, Матеріали до іст. львів. торг. с. 16-7.

³⁷⁷ Матер. до іст. торг. м. Львова с. 4-6

³⁷⁸ Жерела III с. 141.

конкуренцію доохрестних ярмарків і торгів, і упадок своєї торгівлі толкує не тільки митними драчами, але також і конкуренцією сусідніх торгів, позакладаних в маєтностях ріжних панів. Ревізори одначе не рішили ся виступати в тім з якимись репресіями. Очевидно, не лишила ся без впливу на них заява панів, що ті їх місточка й торги нічого не перешкаджають містам і торгам господарським — «еще есть з болшею славою и обороною тоє земли и зъ пожиточнымъ скарбу господарского, ижъ ся тоє панство и мы подданыи є. милости ширимъ и множимъ»³⁷⁹. В актах XVI в. знаходимо звістки про ярмарки в Жидичині, Перемишлі, Оліпії, Межиричах, Острозі, Полонім, Красилові, Колоднім, Дорогобужу, Дубні, Ровнім, Степані, Кремінці, Почаєві, Торчині, Торговиці, Берестечку, Ковлю, Володимирі³⁸⁰. Головніші ярмарки були в Луцьку й Острозі; сюди приїздили купці турецькі й волоські, купці львівські і з північних земель. Знаємо, як кн. Острозькі старанно боронили свободного й безмитного приїзду й відїзду на острозькі ярмарки купців зі Львова, Камінця і

³⁷⁹ *Zródła dz.* VI c. 59, 64, 65.

³⁸⁰ Див. *Archiwum Sanguszków* 115, 182, також відомости зібрані у Верзилова (*Черн. сб.* VI c. 12-3).

Київа, з земель коронних, литовських і заграничних (Волощини й Турції)³⁸¹. Тойже більше менше район зносин і торгу мали ярмарки луцькі, піддержані в середині XVI в. привилеями на свобідний безмитний торг. В одній актовій записці стрічаємо міщан пинських, що везуть з луцького ярмарку різні сукні й убрання³⁸². Звісна нам фірма Шольца штихує (мінєє) на луцькім ярмарку велику партию сукон за такуж партию московського юхту (240 пар)³⁸³. Золотники львівські, краківські, познанські везуть до Луцька на продаж вироби свої й фабрикати європейських юбілерів (аугсбурських й иньших)³⁸⁴. Митні такси волинські 1560-х рр. вичисляють для прикладу такі ярмаркові товари: сукно, шовкові матерії («форстатъ» и «пулфорстатъ»), золото і сребро в прутах, золото малярське в книжках, папір на «ризиди», сталь, олово, цина в каменях, зелізо возами, замша (ірха) в

381 Вище с. 49.

382 Витяг з невид. акту у Верзилова с. 16.

383 Матер. до торговлі м. Львова с. 20.

384 Лозіньский *Złotnictwo* 63, 75-6, 80.

тузинах шкір, угорські сливки на камені, мушкетеля, мальвазія і просте «вино» на куфи і півкуфи³⁸⁵.

Дрібно-ярмарковий і містечковий торг ілюструє нам процес луцьких кушнірів і кравців з луцькими Жидами. Луцькі Жиди, купуючи сукна і шкіри, шиють кожухи, сукні й «сермяги» й розвозячи по ярмарках, містах і селах князьких і панських — у Луцку, Клевани, Торчині, Олипі й по інших містах князьких і панських, міняють «ті річи шиті» на худобу, а потім сю худобу продають в Луцьку, і в. князь дозволив їм того і на пізнійше, за певною оплатою на користь цехів³⁸⁶.

Формою такого дрібного торгу були тижневі торги. Тим часом як ярмарки операли ся на експортівій й імпортовій торгівлі: обмінювали предмети одного імпорту на другий, зберали продукти домашні для вивозу і взамін їх постачали місцевим торговельникам і всякого рода людности запаси предметів імпортованих, або виробів свійських з інших країв, — торг обслужує місцеву потребу, особливо людей маломожних, що не можуть собі робити запасів від ярмарку до ярмарку.

385 Памятники кiev. ком. II 2 с. 561.

386 Бершадській I с. 179 (1539).

Розумієть ся, дає вибір предметів далеко слабший і біднійший, товарів простійших, примітивнійших. Заразом запровіантовує людність міську чи містечкову запасами поживи селянського господарства. Торг служить звичайним атрибутом міського чи містечкового життя, становить його неминучу потребу. В принципі уважав ся він також привілеєм і як ми бачили — надавано його звичайно разом з ярмарками в фундаційних привілеях (особливо пізнійших). Але безперечно, він виростав часто і сам собою — заходом людности, навіть т. ск. спонтанічно, силою потреби. Правительство часто толерувало такі самовільні торги. Бачили ми скаргу міщан Луцька і Володимира на те, що наоколо його позакладано торги — ревізори відповіли на неї, що не бачуть у тім «так далекої шкоди» господарських міщан³⁸⁷. «Устава на волоки» забороняла закладанне нових торгів близше як три милі від господарських міст, але давнійші полишила й на пізнійше³⁸⁸.

Торг звичайно відправляв ся раз на тиждень, в певний день, уставлений привілеєм, чи міщанами самими, або їх дідичом; дворазові торги на тиждні

387 Zródła dz. VI c. 65.

388 Акты зап. Рос. III c. 75.

стрічають ся дуже рідко. Уважали, аби в сусідстві не було торгів в двох місцях того самого дня, бо се підривало торг; привілегіювані властители торгів хапали ся в такім разі й за репресії. Так кн. Острозький в 1527 р. представив в. князю, що має привилеї на торги: в Острозі в неділю й п'ятницю, в Дубні в суботу, в Ровнім в п'ятницю, в Дорогобужі в середу, в Сатисєві в четвер, а багато иньших дідичів «в замках и местех и именьях своих Волынских в тые ж дни торги свои мают, а в том тим є. м. торгом сказа и шкода великая ся деет»; він просив, аби в. князь заборонив «на віки» иньшим князям і панам мати торги в своїх маєтностях в ті дні, і в. князь його прошенне сповнив — заборонив иньшим мати в ті дні торги і наказав їм свої торги перенести на иньші дні³⁸⁹. Розумієть ся, тому що днів в тижні всього лише сім, се була дуже трудна штука, і хиба в найблизшій сусідстві можна було оминати такої колізії торгів.

Образ таких торгів і побираних з них оплат (ними властиво займаєть ся вона) дає люстрація м.Белза з 1564 р.³⁹⁰. «Торгове», каже вона, беруть з вільного торгу мясом — він починаєть ся від Петра

³⁸⁹ Archiwum Sanguszków III ч. 313.

³⁹⁰ Жерела III с. 140

і Павла й буває до мясопусту; від кожного вола, яловиці й барана беруть лопатку. Коли буває добрий торг, від св. Михайла до св. Мартина³⁹¹ буває рогатої худоби забитої на торг (волів і яловиць) більше менше штук по двадцать, а баранів по копі. Треба знати, що там Руси більше як Ляхів³⁹²: як Русини постять різдвяний піст на рибі, тоді буває мяса на торзі менше, і тих шість тижнів посту на вільний торг мяса зовсім не привозять (сторонні люде); а від Різдва до мясопуст буває не однаково — міщане, що арендовали торгове, кажуть що буває товару (волів і яловець) штук пять-шість. Від привезених на торг хлібів (печених) беруть від воза по одному грошови. Від овочів з усяких дерев, привезених на торг, беруть від візка по півмірки, і як кажуть люде свідомі, середно рахуючи дістанеть ся таких півмірків тридцять на рік. Від горнців привезених на торг беруть торгового від воза по 2 гр., а таких возів буває на кождий торг возів чотири, більше або менше, а на ярмарок буває возів двадцять, більше або менше. Ночви, решета, миски, талїрки (правдоподобно

³⁹¹ Від 29 вересня до 11 падолиста.

³⁹² Russi thu wyenczei nyz Lyachow; люстратор, очевидао, має тут на гадці властиво кофесійні, а не національні категорії.

дерев'яні) — від таких товарів беруть десяте начинне на замок: того може, мірно рахуючи, зібрати ся на рік три золотих. Від гунь, привезених на торг, брали давнійше по квартнику від гуні, але тепер побирає то на себе митник. Отже маємо тут довіз продуктів сільського господарства і домашнього промислу (сільських або сторонських гончарів, шаповалів, майстрів від дерева і т. и.). Місцеві ремісники, перекупні й крамарі були до услуг публіки під час торгу й поза торгами.

Вільна продаж мяса була першою й головною прикметою торгу, його головною привілеگیю. В звичайнім часі продавали мясо міські різники в своїх різницьких ятках. На торг вільно було привозити худобу кому небудь і продавати його «на сохачках», себто виставляти штуки забитої на мясо худоби на «сохах» — підпорах; від того й такі продавці звать ся сохачниками, а самий вільний торг мясом — сохачками³⁹³. Такі торги постачали отже консументам мясо в більшім виборі і по приступнійшій ціні, значить — служили інтересам людности, а при тім давали і осібний дохід старості, в виді тої акцизи — «по лопатці». «Тому що через великий наплив народу, як нам представлено зі сторони міста, читаємо в

³⁹³ Жерела I с. 4, 49, 58 й ин.

королівськїм привилею м. Коломиї з 1443 р.³⁹⁴, буває недостача мяса, за браком вільного торгу (*fogi generalis*), тому на усильні прошення міщан ми уставляєм в тім місті вільний торг мясом: що тижня в суботу, так що вільно буде всяким людям всякого стану вести там вільний торг мясом — ставити мясо на сохачки³⁹⁵ і свобідно продавати». Мясо в тих часах було дешевше й біднійшій людности приступнійше; тому продавали його, як на тодішне залюдненне (в порівнянню з теперішнім дуже мале), справді в великих масах. «Худоби, котру на сохачку бють, пише люстратор про Дрогобич³⁹⁶, цілий рік буває не мало, а особливо від св. Бартоломея³⁹⁷ до мясопуст буває там худоби, забитої на торг, несчисленна сила: баранів драбиняками возять, і великої худоби буває там дуже багато».

Але не скрізь, як тут, було можна продавати

394 Akta gr. i ziem. V ч. 94.

395 *Garnes ipsas super schochaczki exponere.*

396 Жерела I с. 201, пор. ще нпр. с. 155.

397 24 серпня.

мясо на торгах цілий рік, або як казали: від Великодня до мясопуст³⁹⁸. По иньших містах час вільного торгу, очевидно — в інтересах міських різників, був обмежений: від Петра і Павла, як ми бачили в Белзі, від св. Якова (25 липня), від св. Бартоломея (24 серпня)³⁹⁹, або навіть тільки від Різдва до мясопуст⁴⁰⁰. Крім того, щоб запобігти ріжним надужитям зі сторони тих покутних різників, були ріжні практики, з якими знайомить нас опись м. Кременця з тогож часу: «Хтоб привіз на продаж (на мясо) худобу здохлу, скажену або слабу (rendowate), як би се було на нього доведено, той має бути караний горлом як фальшер»; тому королівські піддані по селах, бючи худобу, мають показувати її лавникам; а везучи мясо на торг, мусіли взяти з собою й шкіру забитої худоби — на випадок підозріння в крадіжж⁴⁰¹.

Про розміри торгівлі в звичайні часи, поза

³⁹⁸ Жерела I с. 49 (Коломия), 58 (Галич), 85 (Калуш) і ин.

³⁹⁹ Жерела II с. 174, Архивъ VII. II с. 74.

⁴⁰⁰ Жерела III с. 6.

⁴⁰¹ Архивъ VII. II с. 74.

торгами, по містах і місточках, дають певне поняття звістки про крамарів і ремісників, які дають нам люстрації й поборові реєстри (тільки з певними різницями в способі числення і в поділах на категорії). Про ремісників буде мова далі, а тепер наведу кілька цифр про крамарів і крамниці. Так люстрація 1564 р. дає таку статистику для Камінця (я наводжу її в цілості). Крамарів було того року 29 (самі християне, Жидів тут не було, через звістну заборону); вони платили по золотому. Суконників, що торгували дорогими сукнами й платили по два золоті, було девять. Суконників, що торгували простим сукном і платили по золотому, було чотирнадцять. «Шевців польських» (що сиділи під юрисдикцією привілегіованною, є між ними й кілька Русинів) — 8; «шевців руських» 14 (платять по 24 гр.). Різничих яток 9 (се найвище оподатковані — платять по 4 зол.). Пекарів 56 (платять лише по 8 гр. і з поіменного реєстру видно, що пекарством займали ся попри иньші зайнятя)⁴⁰². Иньших ремісників люстратор не вчисляє — від них мабуть не було спеціальних

⁴⁰² Для порівняння змін згадаю, що в люстрації 1570 р. фігурує: крамниць 31, суконників (дорогших) 5, шевців „польських” 11, руських 14, різників 9, пекарів 63 — Жерела VII с. 87-8.

доходів⁴⁰³. Поборовий реєстр 1583 р. числить: купців або крамарів 87, продавців або перекупнів (*praevenditores diversi*) 43⁴⁰⁴.

Про Кременець інвентар з 1563 р. дає такі відомости. Описуєть ся ринок: на пляц ринковий вимірено морг ґрунту, середину його займають міські склепи, з фронтами на чотири сторони, коло них ратуш; всіх склепів («кравів») ⁴⁰⁵; в них торгують купці місцеві: приїзжі купці не можуть розкладати ся з своїми товарами між міськими крамами, але мають ставати під домами і торгувати своїми товарами, по давньому звичаю». Податкова такса виріжняє такі категорії купців і промисловців: ті що торгують шовковими річами (платять 4 гр.); ті що купчать сукном і иньшими (платять 2 гр.); вкінці корчмарі платять по грошу від меда і так само від пива.

В столичнім Луцьку «комор кравних всіх» в 1550-х рр. мусіло бути звиш сорок: по словам люстраторів ті що торгували у власних домах, платили по 30 гр., а ті що в наймленних — 17 гр., і

⁴⁰³ Архивъ VII. II с. 166-7.

⁴⁰⁴ Zródła XIX с. 241.

⁴⁰⁵ Архивъ Югозап. Рос. VII. II с. 42, 72, 74-5.

всього податку рахують вони на 15-16 кіп грошей. Осібно суконники, себто крами вищої марки, платили високу суму 20 кіп грошей, так що мусіло їх бути кільканайцять що найменше⁴⁰⁶.

Для Холма люстрація 1565 р. дає таку статистику: крамниць 20 (з виїмком одної самі жидівські) і ще 3 новозаложені; в 1570 р. крамниць міських було 26, вйтівських 4⁴⁰⁷. В Белзі й иньших місточках Белзького повіту поборовий реєстр 1578 числить купців 7, крамарів і перекупнів (*propolae*) 51, «прасолів» (*revenditores salis*) 53; в Буську торговців і перекупнів 30, в Городлі 45⁴⁰⁸. За те люстрація 1566 р. «крамарів» в Городлі подає тільки 7 (самі жидівські), стількиж в Сяноку, в Галичу лише одного⁴⁰⁹. Тут очевидно иньші підстави оподатковання, а з тим і иньші способи статистики ревізорів.

Ріжні категорії крамарського торгу так описує

⁴⁰⁶ Архивъ VII. I с. 172.

⁴⁰⁷ Жерела III с. 44-5, VII с. 13.

⁴⁰⁸ *Zródła* XVIII. I с. 221, 232, 237.

⁴⁰⁹ Жерела I с. 101, II с. 228, III с. 78.

отся характеристика його з початку XVII в., дана одним з його репрезентантів, львівським крамарем, обжалованим купцями за те, що він входить в границі торгу т. зв. «крамів богатих»: «Я панам не перешкоджаю в їх крамах і богатих товарах, бо вони і титул той мають: «богаті крамарі», і займають ся товарами дорогими, річами богатими й коштовними, як китайки, адамашки, атласи, півгранати й всякі иньші матерії (хто то може вчисляти які то бувають дорогі матерії!) — шовки, полотна німецькі (kolenskie), голандські, турецькі річи — коври, різні коріння. Я ж з тих і тому подібних, трудних до вчислення річей не маю нічого хоч би й найменшого, а займаю ся товаром, який звичайно звуть ніренберським, що продають і иньші крамарчики; сїркою, галуном, простими руськими кісниками (czepliki), бляшаними й мосяжними вибиванками (abschlagi), клеєм, годинниками що цікають, зеркальцями дрантивенькими, щипцями до свічок, часом замками, папером, потроху шпильками, стяжками, голками, свиставками, наперстками, гребенями, мосяжними перстениками й иньшим дешевим дрантем (materklasy), яких за шеляг (третина гроша) або й за квартник (шоста частина гроша) можна купити й продати три штуки»⁴¹⁰.

⁴¹⁰ Виїмок у Лозіньского Патрусуат с. 373.

Вкінці треба піднести ще одну важну й рухливу галузь торгу — а то шинкарство й корчмарство (в наведених вище статистиках міського торгу вона опущена, тому що підпадала иньшим формам скарбової експльоатації). Як ми вже знаємо, вона була одною, з головнійших категорій державного оподаткування, і так само одним з головнійших джерел доходів міських і старостинських. Щоб дати понятє про значінне його в загальній сумі міського торгу, я наведу кілька статистичних дат — де їх маємо. І так в Луцьку в 1552 р. було таких корчмарів, що шинкували в своїх власних домах 26; таких що держали шинки в домах наймлених 18; таких шинкарів або шинкарок, що не держать шинку постійно, а купують пиво і мід бочками і продають в роздріб (вони платили менший податок) було 24; разом 68. В Київі в тім році було корчом 58. В Володимирі, по словам старости, було в середині XVI в. коло тридцять корчом⁴¹¹. З иньших міст не маємо такої статистики, але єсть иньше джерело — реєстри чопового, що платило ся з них. Порівнюючи цифри бачимо, що Київ або Луцьк з своїми півсотками корчом були дуже слабі міста в порівнянню з

⁴¹¹ Архивъ VII. I с. 113, 173, Zródła VI с. 80.

торгом напінками в иньших містах. І так тим часом як Луцьк 1578 р. заплатив чопового 434 зол., Володимир 475, иньші міста дають такі цифри:

Львів	11.362 ⁷⁷⁾	Городок	597
Перемишль	6.337	Коломия	570
Камінець	1.179	Белз	519
Самбір	1.070	Бар	500
Ярослав	700	Дорогичин	453
Рогатин	700	Більськ	437
Мостиска	659	Щебрешин	406
Дрогобич	618	Галич	340 ⁷⁸⁾

412413

Побору брало ся тоді від фабрикації напінків по денару від гроша вартости (1/18), і осібно стількиж від шинкування. Се може дати нам понятє про розміри сеї торговлі.

ОРГАНІЗАЦІЯ РЕМІСНИЧА

412 Стільки ж заплатив Краків і Познань.

413 Zródła dz. IX c. 275-9.

Корпоративний устрій Середньовіччя, початки цехів на Україні, цеховий устрій, його моралістичний характер, охорона інтересів матеріальних, організація ремісничої науки, типовий цеховий устрій в Західній Україні XVI в., його розповсюдження, віршець цехового устрою з Задніпряв'я XVII в.

Привілеювання і регламентація торгу була тільки складовою частиною системи привілеювання і регламентування міського промислу взагалі, що характеризує середньовічне місто. Купці були тільки першою, найповажнішою й найбільше привілеюваною категорією чи корпорацією (або групою корпорацій) в корпоративнім устрою, що обіймав собою всю промислову міську людність, при чім се поняття промисловости і звязаного з нею корпоративного (цехового) устрою розуміло ся далеко ширше ніж тепер. В цехи організували ся в середньовічній місті лікарі й аптекари, адвокати й нотарі, професори й студенти, музиканти й публичні жінки, забезпечуючи колективну охорону собі й своїм інтересам. І поняття привілеї й регламентації ідуть як невідлучні товариші за сею корпоративною організацією, маючи забезпечити кожному його заробок і відповідний його станови і уродженню прожиток, дорогою виключення конкуренції. В тім

характеристична прикмета тодішнього світогляду в порівнянні з теперішнім, що галосить право на труд кожного і безграничне право економічної боротьби. Середовічний економічний устрій змагав до забезпечення спеціальних прав кожного стану, кожної кондіції чоловіка на те становище, яке дають йому його прирощенні й набуті права; для того він виключав усіх непривілегованих, привілегованих забезпечав від надмірної конкуренції зі сторони самих товаришів по занятю, по званню — щоб оден не розширяв своїх оборотів, своєї продукції на некористь другого, не «відбирав йому хліба», творячи вигідніші обставини для себе і забиваючи другого своєю конкуренцією. З другого боку корпоративна регламентація, карність і одвічальність служили інтересам середовічної поліції моральності і дають забезпечити публіку, під корпоративною честію й репутацією, від обманств і надужить в виконуванні промислу, поставленого для того під догляд і контроль цілої корпорації і обставленого на сім полі також цілою системою приписів, устав і практик.

В Німеччині, що була для наших земель взірцем міського устрою, корпоративний устрій і спеціально — цехова організація реміснична розвивається в парі з розвоєм міських муніципій взагалі: на XII-XIII в. припадає розвій цехового устрою, на XIV-XV віки його остаточне

сформованне. Таким чином разом з пересадженням на український ґрунт міської організації, як вона існувала по німецьких містах, і міський промисел починає організувати ся в цехову систему на німецький взір. Фундаційні привилеї вправді не говорять звичайно про цехову організацію, бо се була річ внутрішнього устрою, внутрішнього праводавства й організації міської громади; але звістки, які ми маємо з другої половини XIV в. вказують, що цеховий устрій існував і розвивав ся разом з розвоєм нової міської організації. Так нпр. з звістної нам грамоти для перемиських шевців 1386 р. бачимо, що по більших містах Галичини були організовані ремісничі корпорації: перемиські шевці творять замкнену корпорацію з обмеженим числом — є їх шіснадцять яток (banci — нім. Bank), і число се не має побільшати ся; при тім вони дістають всі права шевців-католиків м. Львова — отже і у Львові були такі корпорації. Але розвивають ся й організують ся цехи в Західній Україні (в Галичині й на Поділю) головно в XV в.

В Німеччині XV вів і перша половина XVI були часом повного розцвіту цехової організації, вироблення й регламентовання її форм цеховим уставодавством, і на взір її організують ся цехи й укладають ся цехові устави в українських містах. Незалежно від того, що німецькі міста були взірцем і джерелом міської взагалі й спеціально — цехової

організації, широко розповсюджене мандрованне ремісників популяризувало форми цехового устрою, як він виробляв ся по більших промислових центрах Німеччини. Ремісничка практика вимагала від молодих ремісників подорожі до ліпших ремісничих центрів для докінчення науки і осягнення репутації правдивого майстра. Майстри переходили з міст, де вони дістали науку, до иньших міст, де брак замкнених цехових організацій давав їм лекшу спромогу заложити самостійну робітню. Все се розширяло німецькі цехові взірці все далі й далі на схід в глибину польських і українських земель. Майстри, що завязували новий цех, брали за взір цехову організацію тих міст, де вони учили ся чи побували для науки. Цех майстерства уздярського й сідлярського в Перемишлі завязують в 1472 р. двох уздярів місцевих, третій майстер з Познаня, і два сідельники — оден з Сендомира, другий з Плоцька⁴¹⁴. Цех ткачів у Львові в 1469 р. заводить устави для челядників на взір м. Ляндсгута, німецької осади на західнім пограничу Галичини, звісної полотняними виробами (теп. Ланцут)⁴¹⁵.

⁴¹⁴ Akta gr. i ziem. VI ч. 104.

⁴¹⁵ *ibid.* VII ч. 61.

Камінецький цех ткачів бере собі за підставу уставу ткачів львівських. В Кременці король поручає завести цехи на взір Кракова і Варшави, і т. д.⁴¹⁶. З другого знов боку взірцем служили цехові устави й практики місцевих цехів споріднених ремесл: цех творив ся, коли з певного ремесла або близької групи ремесл збирало ся стільки майстрів, що варто було звязати ся в осібний цех. Перед тим належали вони до цеху якогось поблизького ремесла. Так нпр., у Львові в XVI в. до одного цеху належали золотники, малярі, відливарі й пушкарі, але 1600 р. золотники відлучили ся й заклали свій осібний цех. Зовсім природно, що укладаючи цехові порядки для свого цеху, вони виходили з практик давнішого спільного цеху. І взагалі цехи переймали одні від одних все, що здавало ся практичним і користним, і всім тим поясняє ся, спільність певних принципів цехового устрою й його розвою, хоч звичайно цехові устави виробляли ся членами нового цеха вповні самостійно, предкладали ся лише до затвердження магістратови чи иньшій власті, і певного одностайного цехового уставодавства не було зовсім. Певні одностайні устави для всіх цехів даного міста, які видавали ся

⁴¹⁶ Труды подол. истор. археол. общ. X с. 453, Архивъ Югозап. Р. V. I с. 41.

його компетентною власттю (нпр. дідичами), були вже явищем пізнішим.

Цех творить осібну самоуправну громаду, з виборним старшим (senior), або так зв. цехмистром на чолі, що являєть ся репрезентантом цеха на зверх і головою збору майстрів цеху, до якого належить власть і суд в цеху⁴¹⁷. Справи, які виникають з ремісничої практики, і взагалі всякі спори між членами цеха мають полагоджувати ся судом цеховим; майстер чи челядник, який би поминувши цехову власть, звернув ся зі скаргою чи до вїйта, чи до магістрату міста, підпадає грошовій карі й арешту, а вїйт або магістрат не може приступити до переслухання його, не покликавши до участі в тім цехмистра, а цехмистр — членів цеху. До міських властей властиво належить тільки апеляція невдоволених з рішень цехового суду.

Цех має бути сторожем добрих обичаїв і моральности. Цехові устави старають ся піддержати патріархальні відносини. Цех — се «братство» майстрів — *fraternitas*, цехові майстри — «брати» між собою. Вони звязані певним релігійним

⁴¹⁷ Див. цехові устави з XV в.: львівських ткачів і кушнірів, перемишльських шевців, ковалів, уздярів та сідлярів, короснянських різників, шевців і пекарів — *Akta gr. i ziem.* III ч. 79, 113, 114, VI ч. 97, 99, 104, 130, VII ч. 52 і 61.

культу: цех має свою коли не костел, то капличку, олтар, і має являти ся в повнім складі на цехові служби. Бувають спеціальні цехові свята і відпусти⁴¹⁸, і сама цехова організація своєю цілею ставить помноженне божої хвали⁴¹⁹. Кари за цехові провини побирають ся звичайно воском, і сей віск обертаєть ся на свічки на братських службах. Далі, одною з кардинальних точок цехової організації являєть ся участь всіх цехових братів в похороні помершого цехового брата і його жінки: всі члени цеха під карою мають взяти участь в похоронній службі й похоронній процесії, і ніхто не може скинути ся обовязку нести мари з домовиною. Часом одначе се несенне являєть ся спеціальним обовязком молодших членів цеха, так само як викопанне могили для небіжчика, або свіченне свічок під час цехових служб.

Супроти «старшого» наказував ся безоглядний послух і поважанне. Коли він обсилав майстрів цеховим знаком (т. звана цеха) на знак візвання, вони мали безпроволочно явити ся і

418 Див. наданне таких відпустів — Akta gr. i ziem. VI ч. 18, VII ч. 67.

419 quod etiam cultus divinus ex eorum arte contubernii complearetur — ib. VI ч. 104.

пошанувати старшого поклоном. Але й старшому наказувало ся поважанне супроти братів. За лайку або образливу мову на братських зібраннях, «при братським пиві» карано порцією воску. Людям неморальним, не має бути місця в цеху. Хто хоче бути прийнятим до цеху має виказати ся свідощтвами доброго поведження, бездоганного походження (отже осіб неправого ложа звичайно не приймали — за прикладом німецьких цехів). На кого впала недобра слава або підозрінне, мав протягом певного часу очистити ся від нього, инакше виключав ся з цеху. Тому що законний шлюб уважав ся першою порукою морального поведення і відповідних обставин, в яких мали виховувати ся ученики майстра, — цехові устави вимагали від майстра, аби був жонатий: нежонатий мав платити грошеву кару, що збільшала ся з року на рік.

Раз або й два рази на місяць майстри цеха мали сходити ся на нараду під проводом свого цехмистра й обговорювати всякі біжучі справи. Що говорило ся на сих нарадах, майстри мали держати в тайні; за розголошенне накладала ся кара. Крім того при ріжних нагодах — як визволенне ученика, вступ нового майстра і т. и. справляли ся братські пири; звичайно складовою частиною деяких цехових такс був ахтель або иньша міра пива, за провини карали часом також доброю мірою пива.

Цехові устави заповігали, аби сі наради й пири проходили тихомирно: забороняло ся приносити з собою ножі або иньші інструменти, які могли б бути ужиті за зброю в сварці; лайка й прикре слово карало ся значною карою, і т. д. До підтримання добрих, «братських» відносин змагали також цехові постанови против конкуренції майстрів. Нарешті бували певні вимоги доброго тону, для удержання престіжу цеху й його членів⁴²⁰.

Вище вказані моменти звязували певними моральними вузлами цехову братию, давали її відносинам і життю певний ідеальний зміст. Реальні користи цехова організація давала ремісникам регламентацією промислу і промислових відносин.

Насамперед, цех давав привілеговане становище своїм ремісникам. Коли дане ремесло входило в цехову організацію, то значить — коли ремісники сього ремесла були звязані в цех (чи в осібний, чи в спільний з иньшими поблизькими ремеслами), то в тім місті вже нікому, хто до того цеха не належав, себто — не був прийнятий до

⁴²⁰ Напр. в цеху львівських ткачів майстрам забороняло ся виходити босо до міста, підмайстрам — переходити босоніж з робітні до робітні — *Akty gr. i ziem. VII ч. 52 і 61*. Сю постанову повторяють і пізнійші устави ткацьких цехів в Дрогобичу.

нього цеховими майстрами, не вільно було того ремесла робити інакше як на свою потребу, ані продавати тих виробів інакше як тільки на ярмарках ⁴²¹. Управа міська, приймаючи до відомости завязанне цеха, zarazом забороняла не цеховим ремісникам, так званим партачам, справляти своє ремесло: накладала за се кару й дозволяла арештувати товари таких партачів, коли вони робили або виносили їх на продаж. А що прийманне в цех залежало від згоди цехових майстрів, на котру не було ніякої, апеляції, й прийманне се було обставлене ріжними трудностями (які все збільшали ся звичайно з часом), то цехові майстри мали спромогу держати своє ремесло в тіснім кружку і не допускати небажаної конкуренції.

Цехи між собою не мали робити конкуренції. Було докладно означено, що мали робити майстри певного цеху, і поза те вони не могли виходити та влазити в сферу компетенції иньшого цеху. В середині даного цеху конкуренція також зводила ся до мінімум-а. Забороняло ся робити в сьвята або в

⁴²¹ Для деяких ремесл робили ся виїмки і для торгів — така нпр. вільна продаж мяса на сохачках, яку ми вже знаємо; у Львові не цеховим пекарам вільно було продавати хліб в певні дні: вівторки й суботи — Akta gr. i ziem. IX ч. 88.

надзвичайні години. Не вільно було наберати учеників по над певну норму (нпр. не більше двох), а також і підмайстрів («товаришів»). Хто «звabив» до себе підмайстра або ученика від иньшого цехового майстра, платив за се велику кару. Підмайстра від иньшого майстра не вільно було прийняти без увільнення від його попереднього майстра: коли він одійшов сам, не виповівши виходу чотирнадцять днів наперед. Не вільно було майстру взяти для докінчення роботи, яку роботодавець дав був иньшому майстру і відібрав недокінчену (нпр. через опізненне). Забороняло ся приймати до направи річи, зроблені иньшим місцевим майстром — коли робота мала його марку. Майстри від майстра не вільно переманювати до себе покупця. Не вільно взагалі псувати торгу в продажі чи в купні матеріалів: не вільно купувати матеріали десь по за ринком, в незвичайний час, не вільно відмовити участи в купні иньшому майстрова з цеху, поки купно ще лежить на возі. Часом уставляєть ся такса цін, низше яких не вільно нікому з майстрів продавати свої виробів, або забороняєть ся майстрам носити свої вироби на ярмарку з місця на місце, «на зневагу брацтва цехового»⁴²².

⁴²² Akta gr. i ziem. VI c. 156.

Всі отсі постанови мають на меті охорону інтересів майстрів-продуцентів. Охороні інтересів покупців до певної міри служать постанови що до контролі цеху над майстрами. Від часу до часу — раз на місяць або на два тижні, визначені на те цехом майстри мають обходити робітні й контролювати роботу: чи майстер не робить чогось против цехових правил. Забороняеть ся під карою шахрувати мірою чи великістю виробів. Гарантією доброти виробів служить також організація ремісничої науки.

Хлопець, якого хочуть учити ремеслу, звичайно приймаєть ся з початку майстром на пробу. Коли проба випала добре, майстер зголошував хлопця до цеху як свого ученика і при тім діставав певну плату. Той ученик мав зіставати ся у нього в науці певне число літ, скільки вимагали устами цеху (в ріжних цехах було воно не однако). По укінченню він складав певну оплату цехови й ставав «челядником», або «товаришем» (Geselle), та робив у майстра уже за плату. Цехова практика, а часом і цехові устами того вимагали, щоб такий «товариш», перше ніж стане майстром, побував у ліпших ремісничих центрах, помандрував для докінчення свого фахового підготовання. На знак його завершення був звичай давати нове прізвище такому укінченому в своїм фаху «товаришу». Се було свого рода посьвященнем в майстерство.

Проробивши певний час як товариш, молодий ремісник міг стати самостійним майстром: коли був він місцевим учеником, то для цього потрібно було тільки певної оплати на користь цеха (в XV віці ще досить невеликої). Коли він свою науку поберав де инде, й працював по чужих містах, він мав предложити свідоцтва свого законного уродження та своєї науки й досвідчення — від тих цехів і майстрів, у котрих робив. І оплата на цех з такого стороннього брала ся вища; звичайно він платив подвійно — ціле «братство», *fraternitas*, як казали, тим часом як місцеві платили тільки половину «братства». В XV віці се було два-три гроші, фунт-два воску, часом трохи пива для «братства». Деякі статuti XV в. ще дуже неприязно ставлять ся супроти братських пирів і забороняють вимагати таких цехових частувань від нових майстрів, але такі частовання загалом уже широко практикують ся.

Так укладаєть ся, в головних моментах, цехове право протягом XV віка (пам'ятаймо, що якихось одностайних устав не було ні тоді ні потім). Як типовий взірець цехових порядків, як вони уложили ся з кінцем XV в. і потім змінювали ся протягом першої половини XVI в., може послужити нам устава, дана дідичом м. Ліська, на взір цехових

порядків Перемишля, в середині XVI віка⁴²³.

Майстри кожного ремесла мають приймати на науку здібних людей, визволяти їх на товаришів, давати їм прізвища і приймати на майстрів. Приймаючи ученика до науки, «брат» — майстер має до двох тижнів дати знати про се майстрам в цеху, і ученик має дати на цех пів гривни грошима (24 гр.). Хто хоче стати майстром, має предложити свідоцтва свого родження і науки; на се одначе в потребі даєть ся йому рік часу, а тим часом має він зробити взірцеву роботу свого ремесла (т. зв. «штуку», Meisterstück в німецькій цеховій термінології). Коли вона буде приймлена, має він прийняти горожанство міста й вписати ся до цеху; при тім платить він до цеху три золотих грошима, дає 6 фунтів воску і бочку пива. Майстер прийнятий до цеху не жонатим, має до року оженити ся, инакше платить першого року чверть каменя воску, другого пів каменя, третього цілий камінь, і по трох роках як не оженить ся, мусить виступити з цеху. Наймолодший (себто — останній прийнятий) майстер має usługувати иньшим братам, розносити їм пиво, доки не вступить хтось по нім. Він же має світити й гасити свічки на службах ранніх і вечірніх в великі свята, під

⁴²³ Матеріяли ч. 91 (1546).

загрозою кари за занедбаннє, і при похороні «брата» або «сестри» має викопати яму. Коли умре котрий з братів, всі брати мають бути присутніми на похоронній службі, провести його до могили й помагати при похороні; хто б не явив ся, дає фунт воску. Хто не прийде на цехові сходини, обісланий цеховим знаком, платить пів гроша; коли знак не застав майстра дома, його жінка або підмайстер має явити ся перед старшим і виправдати неприсутність свого майстра. Хто з братів на братських випивках буде підіймати сварки чи незгоди словами або вчинками, має за свої гроші доповнити бочку з пивом, аби була повна. Що-кварталу кождий має дати до братської скринки по грошу, під загрозою виключення; з тої скринки не можна нікому з майстрів позичати грошей инакше як під застав. Хто з братів відкриє цеховий секрет і те на нього буде доведене, заплатить два фунти воску. Хто перекличе від иньшого майстра до себе ученика або товариша, заплатить так само. Хто з братів став би ганити або критикувати роботу другого, і то доведене було б на нього двома сьвідками, поносить туж кару. Колиб котрийсь майстер зачав роботу і не докінчив — нпр. майстер кравецький попсув матерію, то иньший брат не може того приймати і з тої матерії робити; хто став би робити роботу почату иньшим майстром, то все, що за неї заробив би, має бути взяте до братської скринки. За

попсовану роботу майстер не має оправдувати ся ні перед ким, окрім старшого свого цеху, під карою двох фунтів воску. Ніхто з майстрів чи товаришів не сміє позивати когось в справах, що дотикають брацтва (цеха), поза брацтвом; але майстри мають вчинити справедливість кожному, чи цеховому, чи сторонньому під карою пяти грошей за занедбанне. Як би у якого міщанина чи передміщанина знайшов ся якийсь «неучений», або партач, що справляв би ремесло, той хто б держав його у себе (до роботи) має заплатити 5 зол. на будову міста. У всяких иньших справах належить держати ся порядків і практик м. Перемишля.

В першій половині XVI в. цехова організація, слідом за міською організацією німецького права, розширяєть ся і на Волини. В 1556 р. міщане м. Ковля просять у своєї державиці кор. Бони позволення завести собі цехи, і королева поручає місцевому старості своему спільно з міським урядом організувати цехи на взір того, як се ведеть ся «в иньших тамошніх містах Волинського повіту».⁴²⁴ Дійсно з документів бачимо, що напр. в Луцьку вже в першій половині XVI в. були справді організовані цехи й користали з своїх прав цехового примусу (Zunftzwang); так іще за старости луцького кн. К.

⁴²⁴ Архивъ Югозап. Р. V. I. Ч. 17.

Острозького (то значить десь перед р. 1522) луцькі цехи кравецький і кушнірський забороняли неприналежним до цеху Жидам продавати ушиті вими свитки й кожухи⁴²⁵. З кінцем XVI в. цехова організація розширюєть ся також на Подніпровю й переходить за Дніпро в міру розширення міського права. Як ілюстрація крайніх етапів в розширенню цехового права може послужити нам цехова устава м. Переяслава, предложена міському урядови місцевими цехами: кушнірським, колодійським, і пекарським, та затверджена потім в 1637 р. королем⁴²⁶. Вона уложена на взір цехового права «иньших міст коронних», і справді — взагалі вірно віддає норми цехового права, як вони звістні нам з старших цехових устав західньої України.

Кожного року цех вибирає собі цехмистрів, які по виборі складають перед міським урядом присягу з свого уряду. Кождої неділі пополудні цехові майстри мають сходити ся на сходини, «трезвенно і уцтиво» і розбирати всякі скарги; сей суд компетентний у всіх справах що дотичать цеху; невдоволені рішенням можуть звернутися до суду

425 Бершадській I ч. 179.

426 Лазаревській, Цеховые акты лѣвобер. Малороссіи — Чтенія кийвські т. XV с. 208.

райців; невільно нікому з цехових позивати своїх товаришів до чужого цеху, або удавати ся до уряду замкового. Хто б не явив ся на збір, обісланий «цехою» (цеховим знаком), платить кару. Така сама кара на того, хто прийшов на цехові сходи з якоюсь зброєю, або хто лаяв когось або заховував ся невідповідно на сходинах в присутности цехмистра. Крім свого знаку кожний цех має свою скринку, печать, корогву і бубен, «звичаєм иньших цехів по иньших містах». Що року, по черзі має оден цех справляти канун, і віск що приходить з такого кануну й сичення меду, має віддавати на свічки до церкви, на прогодуванне бідних і будову шпиталів. ⁴²⁷ Цехмистри обовязні присягою пильнувати, щоб у місці не було дорожнечі й не було обманьств від майстрів. Прихожі майстри й невчені особи без відомости цехмистра і цеху не мають робити ніякої роботи, ані в місті, ані на передмістях і сусідних селах під карою 10 золотих. Ремісники з иньших міст не можуть продавати своїх виробів в місті чи без торгів, чи на торгах — тільки на ярмарках їм вільно продавати.

Майстри повинні приймати до науки хлопців і вчити ремесла; по скінченню науки ученик дає до

⁴²⁷ Се канунне сиченне медів — одна з подібностей цехових і братських практик, що впливали на себе обопільно.

цеху фунт воску і 6 гр. вписового. Хто б переманив до себе челядника від иньшого майстра, має заплатити кари камінь воску. Коли б котрий хотів записати ся до цеху, має предложити документи свого походження, свідоцтва науки і дати до скринки цехової 1 зол., камінь воску і бочку пива; потім цехмистр представляє його перед міський уряд, аби зложив присягу міську й прийняв міське право. Коли вписуєть ся син майстра, то платить тільки половину тих оплат; так само захожий товариш, що оженив ся з донькою або вдовою майстра. Вдови по майстрах можуть і самі вести ремесло; але цехмистри додають вдові якогось зручнійшого товариша до нього.

Цехова організація таким чином обіймає з часом цілу українську територію, стає підставою ремісничої, взагалі промислової організації, з певними змінами переживає століття, задержавши ся до нинішніх часів. Але разом з таким сильним своїм розростом — обіймаючи все нові території, переходячи з більших міських центрів в менші міста й місточка, зацеплюючи свої принципи й погляди навіть ремісникам нецеховим, сільським — ся цехова організація примітно вироджуєть ся. Се особливо замітне в Україні західній, де міське жите й промислова діяльність взагалі були інтензивнійші і цехові практики були давнійші, сильнійше вироблені, тим часом як в східну Україну

переходили вони в ослабленім виді, більше в зверхніх формах.

Виродженне цехів, брак конкуренції, цехова виключність і протекція для своїх, загострення на не-цехових, упадок цехового життя, інститут господи і брацтва челядників. виключність релігійно-національна, утруднення для русинів, становище жидів. Неприхильна цехам політика шляхти, скасування цехів, конкуренція старостинських ремісників і шляхецьких дворів, заграничний «навіз».

Причини виродження цехів лежали по часті в зверхніх неприхильних обставинах, які окружали місцевий промисел, і взагалі міське життя, по часті в самих основах цехової організації⁴²⁸.

⁴²⁸ На жаль, розпоряджаємо дуже малим матеріалом, для сих критичних часів XVI: і першої половини XVI в. Цехових устав з XVI в. видано всього лише кілька, як устава львівських ткачів 1535 р. (прийнята камінецькими ткачами — Сѣцинській, дод. I); львівських кушнірів 1557 р., прийнята олеськими кушнірами — *Dodatek do Gaz. Lwowskiej* 1861 ч. 21-2; львівських малярів з 1596 р. (*Rastawieci Słownik malarów* II с. 297) і золотників з 1600 р. (у Лозінського *Złotnictwo Lwowskie* с. 30-2) та переповіджена вище (с. 115) устава для цехів Ліська з 1546 р., видана на взір перемишльських цехів

Корпоративна організація з одного боку була чинником дуже користним в тих слабо організованих стадиях суспільного життя, бо гарантувала особисту й маєткову безпечність звязаним в корпорацію репрезентантам низших суспільних верств супроти утисків і насильств більше сильних і привілегованих, і давала можливість успішної промислової діяльності, через забезпеченне збуту й виключенне надмірної конкуренції. Але вона, як кожда привілегія, була

— Матеріали ч. 91. Для XVII в. кілька цехових устав видано в старих *Dodatki do Gazety Lwowskiej*: устава шевського цеху в В. Мостах (Августові) 1615 р. (1851 р. ч. 19), ткацького в Немирові галицьким 1625 р. (1853 р. ч. 62), бляхарського у Львові 1630 р. (1861 р. ч. 42), кравецького в Тернополі 1636 р. (1855 ч. 8-9), ткацького в Дрогобичу 1648 р. (1854 ч. 26-7), гончарського в Потиличу 1649 р. (1853 ч. 27). і тогож року шапкарів в Самборі (ib. ч. 47). Поза тим ще маємо: уставу цеху кравецького в Ковлю з 1618 р. (Жизнь кн. Курбскаго ч. 77), ткацького в Межибожі 1663 р. (Сіцинський ч. 8), бондарського в Камінці 1669 р. (ib. ч. 6), витяги з уставу перемишського цеху малярів, золотників і циновників (*Sprawozd. kom. sztuki V c.*). Матеріалу з судової практики чи внутрішньої діяльності цехів нема і стільки. Приходить ся тому звертати ся до матеріалів пізнійших — з XVIII в. Цехові устава XVIII в.) не багато їх) в Архиві V т. I, у Сіцинського, також дещо в старій статейці *O sechach w Galicyi, Dod. do Gaz. Lwow. 1852 ч. 42-6*, акти процесові також в Архиві і невидані використані у В. Буданова *op. c.*

зброєю обосічною, яку кружки людей, обняті сею організацією, дуже легко могли використовувати односторонно, в виключну свою користь, а на шкоду інтересів загалу й самого промислу, і дійсно почали використовувати.

В принципі цехова організація, як ми знаємо, не мала служити виключно інтересам зв'язаних в цех ремісників, але також і інтересам суспільности. Вона мала виховувати в моральности й побожности своїх членів, і через них — молоді покоління ремісників; мала забезпечити як наліпші умови для науки свого ремесла, приготувати ремісників вправних і досвідчених, свідомих поступу й розвою ремісничої штуки — до сього служили примусові мандрівки, що мали популяризувати в широких кругах кожний винахід, кожний поступ ремісничої техніки; навіть дрібна спеціалізація ремесла, яку в інтересах зменшення конкуренції переводила все далі й далі цехова організація, мала для техніки своє позитивне значіння, як кожний поділ праці; вкінці цех мав стерегти всяких обманьств і надужить, контролювати роботу своїх членів та служити трибуналом у всяких справах про такі надужитя. І дійсно, в перших стадіях свого розвою, цехова організація служить, безперечно, користним чинником промислового й технічного розвою й поступу. Безперечно, розвій ремесла й техніки в Німеччині в другій половині середніх

віків багато завдячав цеховій організації, і тому також вона так старанно переймаєть ся й пересаджуєть ся на всі сторони. Але з часом починає вона використовувати ся на виключну користь тісного кружка продуцентів — цехових майстрів, без огляду на інтереси суспільности й самого ремесла, і се викликає сильні нарікання на сі надужитя і на всю цехову організацію взагалі. Що правда, сі нарікання в значній мірі підогріті клясовим антагонізмом: ворогованнем шляхетської верстви против міської буржуазії; але безперечно, в них дають себе відчути також і симптоми упадку цехової організації.

Шкідні впливи мав брак конкуренції, старанно пильнований цеховими уставами й практиками. Незалежно від того, що використовуєть ся він односторонно, в інтересах самих продуцентів, а на некористь консументів, брак конкуренції відбиваєть ся на самім продукті через ослабленне технічних вимог в цеху, самої психічної енергії промислу, щоб так сказати, та упадок тих практик, що змагали до піднесення рівеня й поступу ремесла. Тісно корпоративний, замкнений характер цехової організації показував тут свою темну сторону.

Громадки цехових майстрів, позасідавши міста, не радо допускали в свій круг нові сили. Вступ до цеху стороннім майстрам, чи місцевим виученикам — підмайстрам, товаришам,

утруднюєть ся ріжними способами. В одних цехах незмірно підносять ся вступні оплати й датки при прийманню до цеху; в иньших заводять ся незвичайно коштовні вступні пири, що мав давати цеховим майстрам, їх родинам і райцям міським той, хто вступає до цеху; в третіх починають вимагати дуже тяжких і дорогих пробних работ. Сі пробні работи появляють ся в цехових уставах XVI в.⁴²⁹ і в деяких цехах сходять з часом просто на забаганки, які забираючи масу праці й кошту від кандидата, давали в результаті річ, яку хиба лишало ся повісити потім собі на стіні на памятку. Так в цеху львівських бляхарів на пробну роботу кандидат мав зробити: велику ліхтарню, яка буває на кораблях, на двадцять чотири роги, з чорної бляхи, вязана дротом, і на тих звязках мосяжні пуклі; крім того ліхтарню «з зеркалом», яку уживають ідучи перед кіньми в дорозі, з головою дракона й иньшими штучними окрасами.⁴³⁰ В

⁴²⁹ Так в уставі львівських ткачів 1535 р. кандидат має виробити застілку на алтар, на пять локтів довгу, з білої вовни, з сімома обвідками, робленими жовтими нитками або волочкою, з розетами, так званим „рицарським узлом”, і два ручники — оден гладкий, другий з обвідками як на застілці (1. с.).

⁴³⁰ W ktorei ma bydz zwierciadlo kontryfalowe, ma bydz

гончарським цеху Потилича між иньшим жадало ся зробити на пробну роботу «ринку, в котрій би усмажило ся дванадцять кіп яєць і масла до них, скільки треба, і миску, на котрій би та страва умістила ся,» і під час тої роботи треба «підіймати» (гостити) дванадцять майстрів, що мали доглядати тої роботи. Таким забаганковим характером поясняєть ся практика, що позволяла відкупити ся від пробної роботи грошима — так від сеї потилицької роботи можна було відкупити ся певною сумою: тридцятьма золотими. При тім в обох наведених цехових уставах поруч такої вибагливої пробної роботи фігурує і досить значна викупна оплата: 20 золотих у бляхарів, 24 зол. у гончарів, і почастунок. У дрогобицьких ткачів треба було крім пробної роботи дати до цеху 40 зол. «містерії», ахтель пива і два фунти воску, мушкет, два фунти пороху і стількиж олова (бо цехи ставляли міську міліцію і мусіли мати зброю і всякий припас), та осібно до скринки цехової два зол. і два фунти воску. Взагалі протягом XVI-XVII в. вступні оплати ідуть сильно вгору, і нпр. у камінецьких кравців з початком XVIII в. вписове —

twarz smocza, ma bydz krzewisko wedlug proportii trzymania, maia bydz puklow mosiadzowych piętnasie y cerowania na wszystkich stronach osobisto. Про пробні роботи в галузях артистичних мова що низше, в гл. IV.

«магістрація» виростає до 120 зол., а окрім того треба було гучної учти, котрої вимоги вже цехова устава обмежає, що не має вона коштувати з усім над 50 зол.⁴³¹

Ся велика як на ті часи сума показує чим ставали сі «вечері», вимагані від нових майстрів. Але се ще не maximum. Уже устава львівських кушнірів з серед. XVI в., або золотників, укладана в останніх літах XVI в., уважаючи, що «декотрі кладуть великі кошти на ті вечері», уставляє можливість викупу такої вечері сумою в 30 зол.⁴³² — се тоді коли золотий був 8 або 9 разів вартнійший, як на почакту XVIII в. Устава шевців з Вел. Мостів вимагає, аби вечеря була така: хліба має бути за 15 гр., мяса яловичного дві чверти, гусей шість, кур дванадцять, перцю пів фунта, шафрану лот, городини — скільки буде потреба, горілки дванадцять кварт, пива дві бочки, на кожного майстра «вінець по змозі», так само для кожної майстрової, має до того бути музика, і до кожної вечері мають майстри запросити бурмистра і райців.

431 Архивъ V. I с. 307.

432 В уставі кушнірській сю цифру можна б уважати за пізнійшу, але такуж дає й устава золотників.

Ставлячи такі різнородні забори для чужих, майстри робили знов всякі улешення для своїх: для «майстровичів», для зятів-челядників, що оженили ся з донькою майстра, або таких, що женили ся з удовами по майстрах. Для них не тільки робили ся знижки в цехових оплатах: стрічаємо такі цехи, де сини майстрів звільняли ся від обовязку поставити вечерю майстрам, а навіть від пробної роботи, від обовязкової мандрівки; а коли майстер умирав, лишаючи робітню, старший син його міг бути допущений до майстерства з дуже великими полешками в вимогах що до науки, так що се зводило ся до простої формальности. «Сини майстрів того цеху тут роджені, читаємо в уставі львівських ткачів, не обовязні робити пробних робіт»; далі — для всякого товариша, що схотів би бути майстром, є обовязкова мандрівка: два роки без перерви, не вертаючи до міста, але сини майстрів, «коли б за якоюсь законною причиною не могли відійти з міста й подорожувати, можуть робити в місті у котрогось майстра»; а колиб майстер умер, полишивши дрібних дітей, то старший з синів може бути допущений до гідности майстра, коли майстри переконають ся, що він не гультай, а статочний чоловік; «бо синам майстрів з огляду на заслуги їх батьків справедливо мусить

бути показана більша ласка в цеху.»⁴³³ Устава львівських кушнірів звільняє синів майстрів і тих, хто б женив ся з доньками майстрів, від пробної роботи і від справлення вечері для майстрів, так що вступленне до цеху коштувало їх тільки півчетверта зол. і два безміни воску. В иньших цехах майстровичів і майстрівських зятів звільняли на половину від того, що вимагало ся від иньших.⁴³⁴

Про добрий стан ремесла отже не особливо дбали. Можна було відкупити ся від пробної роботи, як ми вже бачили⁴³⁵. Се було такою звичайною практикою вже при кінці XVI в., що в уставі львівських золотників з особливим притиском підносить ся, що від роблення «штуки» не може ніхто бути звільненим, ані відкупити ся. В деяких цехах робленне пробної роботи просто

⁴³³ Те саме переконанне висловляє й устава дрогобицьких ткачів.

⁴³⁴ У львівських бляхарів вони мають робити пів пробної роботи і дати пів оплати; у дрогобицьких ткачів вони мали мандрувати тільки половину того часу, що иньші, й дати половину вписового й т. и.

⁴³⁵ У гончарів потилицьких.

заступлено оплатою до цеху⁴³⁶. Від мандрівки також можна було відкупити ся — у дрогобицьких ткачів се коштує невелику суму 2 зол., а в деяких випадках можна було звільнити ся від неї і без викупу. Надробляють за те нагінками за всякою конкуренцією: нецеховим майстрам забороняєть ся робити не тільки в місті й на передмістях, але і в околиці — на милю, дві, навіть три від міста.⁴³⁷ Напр. в уставі тернопільських ткачів, даній їх дідичами, читаємо такі особливо гострі постанови: кравець *stularz* (нім. *Störer*), або партач без цеху, не має пробувати ані в місті, ані на передмістю, ані в ніякім селі нашім на дві милі від Тернополя, а мешкаючи — не має робити роботи на перешкоду цеховим кравцям, з виїмком тих, кого замок держав би для своєї потреби; а як би такий (нецеховий) був знайдений де на роботі у землянина або боярина якого в наших маєтностях, староста має дати їм вижа і поміч з замку від нас, аби забрати того партача, й він з роботою, яку при нім застануть, має бути всаджений до вязниці й сидіти має там, аж всіх

436 У шапкарів самборських: *ktoby chciał cech przyiąc, powinien dać do cechu złotych trzydzieści za sztuke.*

437 Три милі нпр. в уставі ткацького цеху м. Межибожа (с. 481) під страхом відібрання виробів, а часом і арешту.

майстрів упросить і задовольте; як би партача знайдено в місті, що робив би без цеху у когось, якої б не був він релігії, то уряд замковий або міський має дати вижа й допомгти його арештувати і всадити його разом з роботою — тої роботи половина буде належати на уряд, що дав поміч на нього, а половина до братської скринки, а самого його не мають пускати, аж положить до скринки три гривни.» В иньших цехах визначали ся за нецехову роботу грошеві карі.⁴³⁸

Продавати вироби, зроблені не місцевими цеховими майстрами, дозволяло ся тільки під час ярмарків, як ми знаємо, але з часом цехи запроваджують побори і з таких товарів, продаваних на ярмарках, иноді дуже значні. Так, камінецькі бондарі й колодії уставляють від кожного воза з бондарськими виробами два фунти воску до цеху, від пари коліс по грошу, а при тім жадають, щоб сї привозні вироби навіть під час ярмарку продавали ся тільки за містом. Сатанівські шевці беруть з кожного стороннього, що привозить на ярмарок товар, «штихового» по золотому і 6 гр.⁴³⁹. Камінецькі кравці уставляють таку таксу

⁴³⁸ Напр. у кушнірів львівських — 20 гривен карі.

⁴³⁹ У Сіцинського дод. 6 і 12.

«штихового» для «тандитярів», що привозять готову кравецьку роботу до міста на ярмарки й на иньші публичні з'їзди; від кожного більшого убрання, чи духовного, чи мужеського чи жіночого по 3 гр., а від иньших 2 гр., від шапок чоловічих та жіночих по 2 гр., купці вірменські від колдр, опонч і кафтанів, які б давали робити чужим кравцям, мають давати штихового по 3 гр. від штуки; від українських суконь «самоділок» мають давати не від штуки, але від возу по гр. 6. Таж устава дає дуже сильну ілюстрацію регламентації, якою хотіли перешкодити конкуренції в середині самого цеху: «аби було більше порядку в тім ремеслі, майстер що займаєть ся роботою на жінок, не має перешкаджати гусарським (кравцям від військового убраня), а кравці від роботи гусарської й німецької — роботі жіночій.»⁴⁴⁰

Обичайність і солідність очевидно упадає. Кари воском, що йшли на побожні ціли, все частійше заступають ся пивом, і таким чином кожда пригода, кожда провина в цеху стає поводом до почастунку й п'ятики. Розвій п'яцького гулящого життя ілюструють широкі постанови цехових устав, звернені против його проявів. Устава львівських ткачів, що держить ся старих добрих традицій (в

440 Архивъ V. I ч. 125.

ній нема й вечері для цеху від нововписаних майстрів), забороняє грати в карти й шахи, під карою забороняє майстрам і товаришам заходити з публичними жінками, відбирає право провадження ремесла майстровим вдовам, які б вели непорядне жите, й уставляє кари на майстрів, які б програвали своє майно або заставляли за напитки своє убраннє.⁴⁴¹ Устава камінецьких кравців уставляє кари на товаришів, які б в присутности жінки або доньок майстра співали розпустні пісні або забавляли ся непристойними розмовами.⁴⁴² Судові акти малюють в досить незavidнім сьвітлі відносини в цеху — між цехмистрами й майстрами, між майстрами й товаришами та учениками і самім «братстві» — між самими майстрами, і ся незavidна дійсність відбиває тим сильнійше в порівнянню з тими патріархальними відносинами, які клали в основу цехової організації старі устави. 443

441 Подібно в уставі дрогобицьких ткачів, взагалі зближеній до львівської.

442 Архивъ V. I с. 311.

443 Актовий матеріал зібраний у В.-Буданова (укр. перекладу с. 299 і далі); автор одначе справедливо сам признає, що на підставі самих процесових актів було б одностороннім судити про цехові відносини взагалі.

Спеціально становище «товаришів» — челядників і підмайстрів, при тих утрудненнях до переходу в категорію цехових майстрів, ставало все менше привабним.

Поправкою до їх незavidного становища супроти сконсолідованої корпорації майстрів служила організація т. з. «господи» і брацтв цехових «товаришів» — челядників. В Німеччині вони з'являють ся в XIV в., в Галичині бачимо їх уже в XV в. (устава для челядників львівського ткацького цеху з 1469 р., устава господи шевської челяди в Коросні 1483 р.)⁴⁴⁴ Челядники мають свою хату — т. зв. «господу» (нім. Herberg); її господар — з майстрів, т. зв. «батько господи», являєть ся їх репрезитантом і протектором; крім того «товариші» мали своїх старших (т. зв. безецери, Beisitzer); мали свою скринку, до котрої платили складки і кари і з котрої запомагали своїх товаришів в біді й хоробі; свої церковні церемонії, на взір цехового брацтва. Ся організація мала боронити челядників перед визиском і надужитями майстрів (так було в Німеччині, де сі челядні

⁴⁴⁴ Akta gr. i ziem. VII ч. 61, Dod. do Gaz. Lwow. 1854 ч. 37-8; для пізнійшого часу (XVIII в.) Архивъ V. I ч. 81 (Камінець), В.-Буданов с. 310 (Кремінець).

організації відіграли дуже важну роль в XV-XVI вв.). Однак не видно, щоб вона виробила собі у нас вплив і послух (що правда, матеріалу маємо дуже мало)⁴⁴⁵. В кождім разі вона лишала ся безсилою против тих утруднень, які цехи робили челядникам у вступі до цеху.

Окрім виродження, яке корінило ся в самім корпоративнім устрою цехів, мала дуже шкідний вплив на їх долю релігійна й національна виключність, на якій була оперта цехова організація. Тут давав себе відчувати сей загальний, звістний нам характер міської організації (німецького права), котрої частиною була організація цехова. Але ся виключність в цеховій організації була зазначена навіть ще сильнійше, як загалом в міськім устрою. Як ми знаємо вже, цехові організації мали релігійну закраску, зв'язані були з участію в ріжних церковних церемоніях; відси виходило, що членами цеху могли бути властиво тільки католики. Сї погляди принесено й до нас з цеховою організацією, і Русинів як не зовсім

⁴⁴⁵ В.-Буданов (с. 299) наводить акти сенсаційного процесу „господи” з цехмистрами в Кремінці: цехмистри, розгнівані на челядників, не зважаючи на старшину господи, казали бити челядників без суду й вини. Треба б мати більше того рода матеріалу, щоб судити, наскільки маємо тут явища загальнійші.

позбавляли доступу до цехів, то в кождім разі уважали певного рода контрабандою — чимсь, що допускаєть ся тільки через попущенне, а властиво не повинно мати місця в цеховій організації й мусить допускати ся в можливо найменших розмірах. Уже в найдавнішій цеховій грамоті — цитованім вище привилею перемишльським шевцям згадуєть ся, що сими привилеями користували ся у Львові «шевці-католики, Поляки або Німці.»⁴⁴⁶ В цехових уставах ми також знаходимо часом абсолютні заборони для Русинів, не кажучи про виключенне їх від цехових урядів. Нпр. в уставі львівських золотників читаємо: «Тому що всякий порядок може удержувати ся успішнійше при ласці й благословенню божім, а золотниче ремесло спеціально потрібує людей з доброю совістю, яка може найліпше бути захована в католицькій вірі, то львівські золотники не мають між собою терпіти ані приймати ніякого майстра єретика або схизматика, лише католиків — хиба б котрий єретик, нпр. з Русинів або Вірмен, приступив до унії з церквою римською»⁴⁴⁷. Або в

⁴⁴⁶ Akta gr. i ziem. VI ч. 1.

⁴⁴⁷ Лозіньский Złotnictwo с. 30. Так само виключені були всі некаатолики з цеху малярського львівського, з перемишльського цеху малярського і золотницького; див. про

уставі немирівських ткачів: «Межи майстрами того ремесла не має бути жадного Русина, тільки товариші-Русини, які б примандрували, мають право робити два тижні; а як би примандрував товариш-Поляк, то майстер, у котрого б робив товариш-Русин, повинен його відправити, а прийняти товариша-Поляка, відправивши Русина»⁴⁴⁸. Або в постановах камінецьких бондарів, колодіїв і столярів: «Аби хлопців грецької й вірменської релігії не вільно було тому цехови приймати до ремесла, ані «визволяти» де инде учених, а навіть і «братів» (майстрів) де инде визволених приймати до цеху»⁴⁴⁹.

Але не підлягає сумніву, що вступ до цехів Русинам взагалі, незалежно навіть від таких виразних постанов, утрудняв ся дуже значно, хоч не однаково: в одних місцях більше, в других менше, в одних цехах сильнійше, в иньших менше. На своїм місці бачили ми скарги львівських Русинів XVI-XVII вв., що їх не допускають до цехів, що навіть в тих цехах, де Русини бували давнійше,

се ще низше в гл. IV.

⁴⁴⁸ Dod. do Gaz. Lwow. 1853 ч. 62.

⁴⁴⁹ Сїцинський дод. 6.

перестають приймати учеників-Русинів під ріжними вимівками, а прийнятих не визволяли, так що Русини згодом переводили ся в них зовсім.⁴⁵⁰ Таку саму скаргу заносили ще в 1520-х рр. красноставські міщане-Русини, і король признав їх виключенне за неправне, бо не оперте на ніяких спеціальних привілегіях. Отже виключенне Русинів тут опирало ся на широко розповсюдненій в західній Україні цеховій практиці. Дійсно, напр. в старій уставі перемишльських ковалів (1471) читаємо постанову, що майстер Поляк не має приймати й учити Русинів⁴⁵¹.

Навіть там, де Русинів в цеху тримали, релігійний характер цехової організації давав їм прикро відчувати своє підрядне, тільки толероване становище супроти властивих господарів цеху — католиків, і ті цехові устава, які з особливим притиском підносять повну рівноправність обох релігій в цеху,⁴⁵² очевидно хочуть обминути тими постановами звичайну хибу цехових відносин — сю релігійну виключність, яка закаламучувала

⁴⁵⁰ Див. т. V с. 244-6. Пор. ще низше в гл. IV.

⁴⁵¹ Akty gr. i ziem. VI с. 145.

⁴⁵² Див. т. V с. 246, і з подільських — у Сіщинського с. 290.